

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazma hüququnda

FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

XƏLƏFOVA SAHİBƏ ARİF qızı

İstiqamət: HSM 040000 – Dilşünaslıq

İxtisaslaşma: HSM 040004 – Türkologiya

AZƏRBAYCAN VƏ QAQAUZ DİLLƏRİNDƏ İSİM

MAGİSTRİK DİSSERTASIYASI

Elmi rəhbər: prof. E.İ.ƏZİZOV

Kafedra müdiri: AMEA-nın müxbir üzvü, prof. T. İ. Hacıyev

B A K İ – 2013

Mündəricat

GİRİŞ.....3

I FƏSİL

İsimlərin mənaca və quruluşca növləri

1. İsimlərin mənaca növləri.....7
2. İsimlərin quruluşca növləri.....15

II FƏSİL

İsmin qrammatik kateqoriyaları

1. Kəmiyyət kateqoriyası.....31
2. Hal kateqoriyası.....34
3. Mənsubiyyət
kateqoriyası.....47
4. Xəbərlilik kateqoriyası.....53

NƏTİCƏ.....59

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....61

Türk xalqlarının, eləcə də onların dillərinin qədim və zəngin tarixi var. Məhz bu baxımdan türk dillərinin öyrənilməsi tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bir sıra alimlər bu dillərə dair çoxlu araşdırmalar aparmış, həmin dilləri geniş şəkildə tədqiq etmişlər. Bunu V.V.Radlovun, A.N.Samoyloviçin, B.Çobanzadənin, S.Y.Malovun, A.N.Kononovun, N.A.Baskakovun və digərlərinin araşdırmalarında görmək mümkündür. Türk dilləri ailəsinə mənsub olan dillərdən biri də qaqauz dilidir. Türk və Azərbaycan dillərinə yaxın olan qaqauz dilini alimlər müxtəlif qruplara aid etmişdir. Məsələn, V.V. Radlov bu dili türk dillərinin cənub qrupuna, F.Y.Korş qərb qrupuna, A.N.Samoyloviç “ol” qrupuna, S.Y.Malov yeni türk dilləri qrupuna, N.A.Baskakov isə oğuz qrupunun oğuz-bulqar yarımqrupuna daxil etmişdir. Oğuz qrupuna daxil olan digər dillər isə Azərbaycan, türk və türkmən dilləridir.

Yeni eradan əvvəl Azərbaycan ərazisində məskən salmış türkdilli xalqlar etnik cəhətdən yekcins deyildir. Burada bulqar (Xəzər, suvar, avar), qıpçaq və oğuz dil qruplarının nümayəndələri toplanmışdır. Əlbəttə, bu qrupların Azərbaycan ərazisində zaman-zaman miqdarca dəyişkənliyi şəksizdir. Oğuzların Azərbaycana gəlişi VII-VIII əsrlərdən başlamış, X-XI əsrlərdə bu gəliş kütləvi şəkil almış, XI əsrin I yarısında isə səlcuqların çox güclü axını ilə özünün ən parlaq zirvəsinə çatmışdır. Bu xalqların qaynayıb-qarışması nəticəsində müasir Azərbaycan xalqı formalaşmışdır. Müxtəlif zamanlarda Azərbaycan dili Midiya, alban, run, ərəb, kiril, latın əlifbalarından istifadə etmişdir (19, s.103-104).

Qaqauz xalqına gəlincə isə bu ad uzun müddət tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bəzi müəlliflərə görə, qaqauz etnonimi “xak+oğuz, hak+oğuz” (əsl oğuz) və ya qaqa uz (uzun dimdik) sözlərinin birləşməsindən yaranmış bir isimdir. Başqa bir mənbədə isə göstərilir ki, qaqauz xalqının kökü göy oğuzlarla bağlıdır və bu özünü xalqın adında göstərir. Belə ki, göy sözü zaman keçdikcə “qöq, qoq, qaq” şəklinə düşmüş, ikinci komponent olan “oğuz” sözündəki “ğ” səsi isə assimilyasiyaya uğramışdır: oğuz-ouz (17, s.3).

Oğuzların əsas kütləsindən ayrı düşən bu xalq indiki ərazilərinə daha dəqiq desək, Bolqarıstanın şimal şərqinə XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində gəlmiş, (rumın və bolqar xalqları arasında), Moldovanın cənubunda Bucaq düzündə yaşamışlar (Əvvələr bu ərazilərdə türklər və noqoyların yaşadığını toponimlər də sübut edir). Rumın və bolqar xalqları arasında yaşamaq qaqauzların adına da təsir göstərir. Həmin xalqların dilində g, ö, ğ səsinin olmaması, nəticə etibarilə “göy oğuz” birləşməsinin “qaqauz” şəklinə düşməsinə səbəb olmuşdur. Məlumdur ki, tarixdə auz yox, oğuz və uz xalqı olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, slavyan dillərində də o-a səsi kimi işlənir, o zaman “qaqauz” etnoniminin “göy oğuz” birləşməsindən yaranması daha məqsədəuyğundur. Ona görə də D.Tanasoğlu xalqın adının “qaqauz” şəklində işlədilməsi təklifini irəli sürmüşdür. Qaqauzlar xristian dininə mənsub türk xalqıdır. Bir çox alimlər qaqauzların Balkan yarımadasının orta əsrlər köçəri türk tayfalarının (peçeneqlər, uzlar, kumanlar) nəsiləri olduğunu göstərirlər (33, s.5-6). Ancaq lazımi tarixi dəlillərin olmaması bu məsələni qəti həllini çətinləşdirir. Yazılı tarixləri olmadığından qaqauzların mənşəyi haqqında indi də müxtəlif fikirlər mövcuddur. Əlavə məlumatlara əsasən, qədimdə indiki Moldovanın cənubunda skiflər yaşamışlar. Onların arasında türklər (hunlar, avarlar, qədim bulqarlar) də olmuşlar. Zaman keçdikcə, bu bölgədə türk tayfaları (peçeneqlər, xəzərlər) bir-birini əvəz etmişlər. Elə bu yaxınlıq səbəbindən də roman dil qrupuna daxil olan moldav dilində çoxlu türk sözləri işlənir. Türk tayfalarından bir qismi bu torpaqlarda yurd salmış, bir hissəsi isə qərbə doğru hərəkət edərək, Dunay çayı vasitəsilə Balkan yarımadasının şimal şərqində məskunlaşmış və bir müddət sonra xristian dinini qəbul etmişlər. Türklərin yaşadığı bu ərazilərə “üzi əyalət” və ya “uzi sancaq” deyilirdi. 60-cı illərdə Moldova E.A-nın qaqauzşünaslıq şöbəsinin baş elmi işçisi P.Çebotar qaqauzlarla bağlı belə bir fikir yaymışdır ki, Bolqarıstanda yaşayan türk və qaqauzlar əvvəllər bolqar olub, sonradan Osmanlı imperiyasının türkləşdirilmə siyasəti nəticəsində onlar məcburi şəkildə türkləşdirilmişdir. O, “Ana sözü” qəzetində (23 aprel,1989) “Vister predanie ajımız” məqaləsində qeyd edir ki, bu ərazilərdə türk kəndləri yox idi. Ümumiyyətlə, türklər bu ərazidə yaşamamışlar. Sonralar Osmanlı imperiyası bu

yerlərə türk əhalisini köçürür. Ancaq P.Çebotarin fikri türklərə qarşı yeridilən əsassız və yanlış olan bolqar mənbələrinə söykənir. Qaqauzlar müasir dövrdə Moldovada (Komrat, Çadır-Lunqa, Vulkanəşt), Ukrayna (2 kənddə), Qazaxıstan (2 kənd), Özbəkistan (2 kənd), Bolqarıstan, Rumınyaya, Türkiyə, Yunanıstan və Yuqoslaviyada yaşayırlar. Sayca Moldova ərazisində çox olan qaqauzların yaşadığı ərazi “Gagauzya” (Gökoğuz Yeri) adlanır (17, s.5-6). Onların daxili müstəqilliyi 1994-cü il 23 dekabrda Moldova parlamenti tərəfindən qəbul edilmişdir. Konstitusiyada rəsmi dil kimi Qaqauz, Moldova və Rus dilləri göstərilir. Bir müddət Moldovanın əsarəti altında yaşayan qaqauzların indi özlərinə məxsus “Ana sözü” qəzeti, uşaqlar üçün isə “Sabaa yıldızı”, “Kırlangıç” və “Güneşcik” dərgiləri çap olunmaqdadır. Ancaq maaliyyə problemi ilə əlaqədar olaraq, sonuncular gec-gec çap olunur. Bundan başqa, qaqauz xalqının özlərinə məxsus 4 televiziya kanalı da fəaliyyət göstərməkdədir.

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan və qaqauz dillərində isimlərin müqayisəli əsasda öyrənilməsi, xüsusilə də qaqauz dilində isimlərin ətraflı şəkildə tədqiq edilərək işlənməsi qarşıda duran aktual məsələlərdən biridir. Bu dillərin, eyni zamanda digər oğuz qrupu dillərinin müqayisəli tədqiqi bu baxımdan ilk addımlardan biri sayıla bilər.

Mövzunun predmeti və obyekt. Mövzunun işlənməsində Azərbaycan və qaqauz dilinin leksikasına müraciət edilmiş, əsasən isimlər tədqiqatına cəlb olunmuşdur. Bunun üçün Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, qaqauz dilində nəşr olunan və internetdə yayımlanan əsərlərin dili, türk dilli ensiklopediya və türkoloqların əsərləri mənbə kimi alınmış, isimlər müqayisəli şəkildə araşdırma predmetinə çevrilmişdir.

Mövzunun məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi eyni qrupa daxil olan bu dillər arasındakı fərqli və oxşarlıqları təsbit edib göstərmək, həmçinin qaqauz dilində işlənən isimləri, onların mənə qruplarını, kateqoriyalarını müəyyənləşdirmək, bununla da qaqauz dilinə aid materialları genişləndirməkdir. Məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlər ön plana çəkilmişdir:

- Həm Azərbaycan, həm də qaqauz dilində, eyni zamanda türk dilində işlənən isimləri araşdırıb, müxtəlif səpkidə- fonetik, leksik, morfoloji müqayisələr aparmaq;

- Qaqauz dilində işlənən isimləri qruplaşdırmaq, onların mənaca və quruluşca növlərini göstərmək, ismə məxsus kateqoriyaları fərqləndirmək və bu zaman mövcud fərqlilikləri qeyd etmək;

- İsimləri araşdırarkən onların mövcud fonetik, morfoloji fərqliliklərini oğuz qrupuna daxil olan digər türk dilləri ilə müqayisə etmək, yad dil ünsürlərinin qaqauz dilində işlənmə məqamlarını göstərmək;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi qaqauz dilində isimlərin daha dəqiq, geniş və ətraflı araşdırılmağı, daxil olduğu dil qrupunda digər türk dilləri ilə oxşar və fərqliliklərin göstərilməsidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında bu işin praktik əhəmiyyəti ola bilər.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işinin nəticələri məqalələr şəklində (“Qaqauz dilində ismin mənsubiyyət kateqoriyası”, “Qaqauz dilində hal kateqoriyasının spesifikasiyası”, “Qaqauz dilində cins kateqoriyası”, “Sağır η səsinin mənbəyi”) Mirzə Ələkbər Sabirin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş Azərbaycan Filologiyasının Aktual problemləri mövzusunda elmi-nəzəri konfransın, Magistrantların Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş Humanitar Elmlərin Aktual Problemləri mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfransın, Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq elmi konfransı, Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi gününə həsr olunmuş “Müasir Tərcüməşünaslığın və mədəniyyətşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika tələbə elmi-praktik konfransı materiallarında nəşr olunmuşdur.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş elmi əsərlərin siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

İsimlərin mənaca və quruluşca növləri

1. İsimlərin mənaca növləri.

Qrammatikanın əsas şöbələrindən biri olan morfolojiya yunan mənşəli iki sözün birləşməsindən yaranmışdır: morphe - forma, logos - elm. Morfolojiya sözün formasını öyrənir. Sözlərin müəyyən şəkildə dəyişməsi və nitq hissələrinə görə qruplaşması morfolojiyanın əsas obyektidir. Dilçiliyin başqa şöbəsi kimi morfolojiya da nisbi müstəqilliyə malikdir. Onun statusunu, nitq fəaliyyəti sistemində yerini öyrənmək üçün, hər şeydən əvvəl, onun sintaksislə sərhədini müəyyənləşdirmək vacibdir. Morfolojiya sözlərin qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənir, o xüsusiyyətlər ki, onlar tək-tək sözlərə deyil, bütöv söz qruplarına aid olur, onların dəyişməsi, təsnifi sistemini üzə çıxarır, fikrin ifadəsinə xidmət edir. Müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə, sintaktik roluna görə qruplaşan söz siniflərinə nitq hissələri deyilir. Müstəqil mənada dedikdə, onun yalnız leksik-lüğəvi mənası (ilk başa düşülən mənası) deyil, həmçinin leksik-qrammatik mənası (sonradan, cümlə daxilində qazanılan mənası) da nəzərdə tutulur. Sözlərin bu xüsusiyyəti ayrılıqda deyil, cümlə daxilində digər sözlərlə əlaqələnməsində özünü göstərir. Oğuz qrupuna daxil olan türk dillərində nitq hissələri əsas və köməkçi olmaqla 2 qrupa ayrılır. Dilin lüğət tərkibinə nəzər salsaq, isim burada çoxluq təşkil edir, digər nitq hissələri ilə müqayisədə kəmiyyət baxımından fərqlənir. Növbəti sıralarda isə sifət, say, əvəzlik, zərf və feil gəlir. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sifət, say, əvəzlik, zərf qrammatik kateqoriyaları yoxdur. Amma isim və feil morfoloji baxımından daha zəngindir. Azərbaycan dilçiliyində isimlər dildə olan sözlərin ən mühüm bir hissəsini təşkil edir. İsimlər bizi əhatə edən bütün maddi varlıqların şüurumuzdakı müxtəlif təzahürlərinin adlarını bildirən sözlərdir və yalnız maddi varlıqları deyil, bütün mənəvi və abstrakt anlayışların da adlarını bildirir (7, s.19).

Qaqaz dilində də əsas nitq hissələri 2 qrupa ayrılır: ad bildirənlər (adlar) və feillər. Ad bildirən nitq hissələri dedikdə, isim, sifət, say, əvəzlik və zərf nəzərdə tutulur.

Çünkü feillərdən başqa, digər nitq hissələri müəyyən hadisə və hərəkətlə bağlı olan adı bildirir və daha çox ada - əşyaya aid olur. İsim əşya, şəxs, hadisə, predmet, proses və vəziyyət bildiren əsas nitq hissələrindən biridir. İsim əşyanın adını bildirir. Lakin burada əşya termin kimi çox əhatəlidir. Buraya canlı və cansız varlıqlar, əhatəmizdə, şüurumuzda müxtəlif şəkildə təzahür edən mücərrəd və real anlayışlar, varlığı olmayan və varlıq kimi təsəvvür edilən hər şey, konkret və abstrakt anlayışlar daxildir. Məhz bu baxımdan, əşya isimlərin ümumiləşdirilmiş qrammatik mənasıdır.

Azərbaycan dilində müxtəlif anlayışları, məfhumları, varlıqları ifadə edən isimlər mənə növlərinə görə 3 qrupa ayrılır (7, s.24-25). Eyni bölgünü qaqauz dilində də görmək olar:

1. Konkret və abstrakt (mücərrəd) varlıqları bildiren isimlər
2. Xüsusi və ümumi isimlər
3. Təklil və topluluq bildiren isimlər

I. Konkret və abstrakt (mücərrəd) varlıqları bildiren isimlər. İstər canlı, istərsə də, cansız varlıqların adlarını bildiren isimlərin məzmununda əşya anlayışı vardır. Əşya anlayışı ya gözlə görünən, ya da fikirdə, xəyalda olan, gözlə görünməyən mücərrəd varlıqların adlarını bildirir və məhz bu baxımdan 2 qrupa ayrılır. Mənşə etibarilə, konkret məfhumlar mücərrəd məfhumlardan əvvəl yaranmışdır. Çünki insan hər şeydən əvvəl konkret varlıqları dərk edir, daha sonra şüur nəticəsində daxili, mücərrəd, xəyali varlıqları anlayıb dərk edir.

Konkret isimlər gözlə görünən məfhumları bildikləri halda, mücərrəd, abstrakt isimlər yalnız şüurda dərk edilən gözlə görünməyən varlıqları ifadə edir. Azərbaycan dilində konkret isimlər kimi aşağıdakı sözləri: adam, ağac, daş, balta, heyvan, meyvə, çörək, kağız, usta, torpaq və s. Qaqauz dilində isə: demir, auç, baa, bataklik, bal, bel, gölgə, küü, kömür, aş, ava, yaamur kimi sözləri göstərmək olar. Mücərrəd (abstrakt) isimlər kimi isə Azərbaycan dilində: xəyal, pəri, eşq, qardaşlıq, gözəllik, həsrət sözlərini, qaqauz dilində isə: ideya, uyku, umut, düş, ideya, kuvet, xava, lüzgar kimi sözləri nümunə göstərmək olar. Mücərrəd isimlər də ifadə etdiyi anlayışlara görə öz növbəsində aşağıdakı qruplara ayrılır:

- a) Təbiət hadisələrini bildirən mücərrəd isimlər: Azərbaycan dilində: dolu, yağış, ildırım, rüzgar; Qaqauz dilində: lüzgar, dolu, yaamur, yıldırım
- b) İctimai hadisələri ifadə edən mücərrəd isimlər: Azərbaycan dilində: döyüş, savaq, ordu, qoşun, müharibə; Qaqauz dilində: daava, düüş, armiya
- c) Fizioloji və psixoloji hadisələri ifadə edən mücərrəd isimlər: Azərbaycan dilində: ağıl, yuxu, umid, xəstəlik, sağıamlıq, yaxşılıq, pislik, qüvvət, həsrət; Qaqauz dilində: akıl, düş, uyku, umut, ideya, hastalık, saalık, duygu, ilik, kötülük, dooruluk, kuvet, hasret
- ç) Zamanla bağı yaranmış məfhumları bildirən mücərrəd isimlər: Azərbaycan dilində: illik, günlük, aylıq; Qaqauz dilində: yıllık, günlük, avşamnık, ölümnük
- d) İlahi varlıq və xəyali təsəvvürdə canlanan mücərrəd isimlər: Azərbaycan dilində: Allah, şeytan, əcəl, qismət, haqq, nahaq; Qaqauz dilində: Allah, şeytan, dua, ecel, kismet, hak
- e) Kəmiyyətlə bağı yaranmış mücərrəd isimlər: Azərbaycan dilində: onluq, yüzlük, minlik, əllilik; Qaqauz dilində: ikilik, onnuk, binnik, uzunnuk.

İsimlərin bu bölgü ilə qruplaşması Oğuz qrupuna daxil olan Türk dilində də vardır: somut isimlər (konkret): Beş duygu organımızdan herhangi biriyle algılaya bildiyimiz varlıqların isimlerine denir: hava, ses, ışık, mossa, ev, koku. Soyur isimler (abstrakt): Beş duygu organımızdan herhangi biriyle algılayamadığımız, fakat var olduğuna inandığımız varlıqların isimlerine denir: melek, akıl, üzüntü, düşüncü, özlem.

Konkret məvhumları bildirən isimlər həm xüsusi, həm də ümumi ola bilir. Abstarakt isimlər isə yalnız ümumi olur.

II. Xüsusi və ümumi isimlər. Xüsusi isimlər eynicinsli varlıqları bir-birindən ayırmaq və həmin varlığın tək olduğunu, digərləri ilə eyni olmayıb onlardan fərqləndirildiyini bildirmək üçün işləndiyi halda: Güllü, Çoban, Komrat, Piti, Bulgariya, Çiyşi, Atilla, Struga, Karadaa, Kosova, - ümumi isimlər eyni bir qrupa daxil olan eynicinsli varlıqların ümumi adını bildirir: Ümumi isimlər ümumi şəkildə məna ifadə edir: bayram-bütün bayramların ümumi adıdır, ipek, gemici, vatanlaş, gezi, berber, balık, küü, kürek, izmetçi, inanç.

Qeyd edək ki, türk qrammatika kitablarında xüsusi və ümumi isimlər *özel isimler* və *cins isimler* adı altında verilir:

1) “**Özel isimler:** Dünyada tek olan, eşi, benzeri bulunmayan varlıkların isimlerine özel isim denir. Özel isimler cümle içinde büyük harfle başlar ve özel isimlere (‘,) belirtilir: Konya, İsmet, Han Duvarları, Selçuklu Medresesi”.

2) “**Cins isimler:** Aynı cinsden varlıkların ortak adına cins isim denir: kalem, ev, kedi, insan, okul”.

Xüsusi isimlər. Azərbaycan dilində olduğu kimi, qaqauz dilində xüsusi isimləri ifadə etdikləri fikir, məna baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. **Şəxs adları bildirən isimlər.** Buraya a) həm ayrı-ayrı şəxslərə cəmiyyət, insanlar, böyüklər tərəfindən verilən xüsusi adlar; b) həm də ailə, qohumluq münasibətlərini bildirən adlar daxildir.

Ayrı-ayrı şəxslərə verilən xüsusi adlar. Bu adlar eyni zamanda rəsmi adlar da hesab olunur və rəsmi orqanlarda təsdiq olunur. Belə adlar hər hansı şəxsi bildirir, cümlənin istənilən yerində işləndikdə böyük hərflə yazılır və bununla da digər sözlərdən fərqləndirilir: Aytac, Aynur, Arif, Beyrək, Bəxtiyar, Etibar, Səkinə, Seymur, Gülçöhrə (Azərbaycan dili), Ali, Valentina, İrina, Güllü, Sergey, Xasan, Maksim, Atanas, Dmitriy, Natalya, İvan, Sofi, Kirila, Andrey, Taras, Sereja, Tyulen, Lyuda, Miti, Ruşen, Fatma, Atilla (Qaqauzca)

2. **Heyvanlara verilən xüsusi adlar.** Belə isimlər varlıqlarının tək olması ilə fərqlənir: Qırat, Dürat, Boz at, Qonur at (Azərbaycan dilində), Kır at (Qaqauzca)

3. **Tarixi hadisələrin adları.** 20 Yanvar, Xocalı faciəsi, Müstəqillik günü, Novruz bayramı (Azərbaycan dilində); Dünnää Gagauzların Kongresi, Nevruz bayramı (Qaqauzca)

4. **Əsər adları.** “Leyli və Məcnun” poeması, Solğun çiçəklər, Vaqif, Heydər babaya salam, Böyük dayaq (Azərbaycan dilində); Karşılaşmalar, Trakalı öküz, Tomsuz tarlada yaban gülləri, Vatan, Olluk, Üsküdar, Kemencä çalan kızı, Kaar taanesiyim, Çingenäyka (Qaqauzca)

5. Coğrafi adlar. Azərbaycan, Bakı, Göyçay, Qazax, Qazaxıstan, Türkiyə (Azərbaycan dilində), Gagauz Yeri, Komrat, Kişinev, Valkaneş, Varna, Ukrayna, Odessa (Qaqauzca)

6. Şəhər, ölkə adlarını bildirən isimlər. Belə isimlər təkvarlıqlı əşyaları bildirdiyi üçün xüsusi hesab olunur. Bakı, Sumqayıt, Şəmkir, Qazax, Şəki, Quba, Cəbrayıl, Bərdə, Naxçıvan (Azərbaycan dilində), Moldova, Komrat, Struga, Kongazdik, Bucan, Beşalma, Beşgöz, Kazaklıya, Kıpçak (Qaqauzca)

7. Qəzet, jurnal adlarını bildirən isimlər. Bu tipli isimlər xüsusi isimlər hesab olunur: “Azərbaycan” qəzeti, “Xalq” qəzeti, “Ayna” qəzeti, “Bakı Xəbər” qəzeti, “Azadlıq” qəzeti, “Ədəbiyyat” qəzeti (Azərbaycan dilində), Qaqauz yeri, Qaqauzlar, Ana sözü, Sabaa yıldızı, Güneşcik (Qaqauzca)

Ümumi isimlər.

1. Ailə, qohumluq münasibətlərini bildirən ümumi adlar (isimlər). Qeyd etdiyimiz kimi, yuxarıda göstərilən “Şəxs adları bildirən isimlər” iki qrupa ayrılır. Onun da ikinci qolunu ailə, qohumluq münasibətlərini bildirən adlar təşkil edir ki, bu adlar insanlar arasında ictimai və ailə münasibətlərini göstərən ümumi adlardır. Belə isimlər bir tərəfdən ictimai münasibətləri (müraciət formasını ifadə etdikdə), bir tərəfdən də ailə-qohumluq münasibətlərini, ailə üzvlərinin bir-birinə münasibətini ifadə edir: ana, ata, bacı, qardaş, əmi, dayı, xala, bibi (Azərbaycan dili), ana, baka “ata”, boba “ata”, babu “qoca qadın, nənə”, bacanak, bulu “böyük qardaş arvadı”, baldıska, batü “böyük qardaş”, dayka “dayı”, kaygana, kaynata, kaku “böyük bacı”, kayın, amuca “əmi”, kardaş, abla “böyük bacı”, xala, avrad “arvad, qadın” (Qaqauzca).

Qeyd edək ki, şəxs adları bildirən xüsusi adlar dəyişməzdir, sabit olaraq qalır. Hamı üçün eyni adı bildirir. Ancaq qohumluq münasibətlərini ifadə edən ümumi isimlər sabit qala bilmir. Belə isimlər insanların bir-birinə nəzərən münasibətlərini ifadə etdiyindən, yəni ailə üzvlərinin bir-birinə olan münasibətlərini ifadə etdiyindən dəyişə bilər. Məsələn: baba övlad üçün atadır, ana-atası üçün isə övlad, oğul sayılır və ya “bulu” qardaş arvadıdırsa, o, öz övladı üçün

“ana” hesab olunur. Məhz bu baxımdan ailə və qohumluq münasibətlərini ifadə edən ümumi isimlər dəyişə bilər.

2. Heyvan adlarını bildirən isimlər. Belə adlar eynicinsli varlıqların hamısına aid olub, ümumi isimlər hesab olunur: arı, quş, meymun, keçi, göyərçin, donuz, canavar, inək, kəpənək, at, qoyun (Azərbaycan dili), arı, kuş, ayı, keçi, güvercin, dana, donuz, canavar, inək, baboç “kəpənək”, beygir “at”, eşek, arslan, koyun, kaaz, gaarga, kurbaa, kurt, kurokodil, balık, öküz, ödek, bülbül, meşgeldek, pupuk “hop-hop”, karakuş, kırlangaç “qaranquş”, buzaa, horoz, kaaz, tauk, ördek, yılan, pipi “hinduşka”, kopek “it”, tavşan//tauşan (Qaqauz dilində)

3. Bitki, meyvə və tərəvəz adlarını bildirən isimlər. Belə isimlər ümumi anlayışları ifadə edərək ümumi isim hesab olunur. Bəzi dillərdən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində insanlardan başqa, bütün canlı varlıqların adlarını bildirən isimlər nə? sualına cavab verir (7, s.20): reyhan, süsən, sünbül, gül, çiçək, yasəmən. Qaqauz dilində də bunu görmək olar: garga sarmısaa, garga suanı, maadem çiçää, kara turp, kara naanä, ahtar otu, keçi sakalı, kuzu kulaa, köpek üzümü, kayın, gürgen, alma, dut, biber, patlıcan, mor patlıcan, biber, kaun, karpuz, emiş, erik “gavalı”, kırmızı patlıcan, abrikos, kais, urma, karanfil

4. Bədən üzvlərinin adlarını bildirən isimlər. Bu tipli isimlər də ümumi isimlər hesab olunur. Azərbaycan dilində: üz, göz, qaş, ağız, burun, dil, dodaq; Qaqauz dilində: aaz, auç, göz, burnu, dil, diz, dudak, el, ayak, bacak, kafa, boaz, boyun, barsak, bacak, kulak, tiş, bebrek, beniz, dirsää, çene, gırtlak, omuz, surat, ense, bel

5. Cansız varlıqların adlarını bildirən isimlər. Eyni cinsli varlıqları ifadə etdiyi üçün bu isimlər ümumi isim adlanır. Azərbaycan dilində: torpaq, divar, qələm, kitab, qəzet, kağız, telefon, televizor; Qaqauz dilində: Araba, toprak, taş, duvar, altun, ev, portret, şkola, hayat, kiyat, tunç, ipek, açar, uçak, araba, köprü, kömür, küpü, kılıç, balkon, balon, baaşış, bayram, bakış, çilek, döşek, kapak, mum, çarık, makaz

6. Təbiət hadisələrini bildirən ümumi isimlər. Bu isimlər də nə? sualına cavab verərək ümumi isimlər adlanır: Bu isimlər hər iki dildə müəyyən fonetik

dəyişmələrlə, demək olar ki, eynilə işlənməkdədir: külək-rüzgar “lüzgar”, yağış-yaamur, ildırım- yıldırım, firtına-furtuna, sel-sel, bulud-bulut, dalğa-dalqa

7. İctimai və başqa digər hadisələrin adlarını bildirən isimlər. Bu isimlərdə ümumi isimlərdə hesab olunur və nə? sualına cavab verir: ordu-armiya, vuruş-cenk “vuruş”, dava-daava, kavgə, döyüş-düüş. Qeyd edək ki, armiya, cenk kimi sözlər qaqaüz dilinə rus dilindən keçən sözlərdir.

8. Müxtəlif elm sahələrinin adlarını bildirən isimlər. biologiya, baktireologiya, qrammatika, matematika. Bu tipli sözlər termin xarakterli olduğundan beynəlmiləl səciyyə daşıyır və istər Azərbaycan, istərsə də qaqaüz dilində eyni formada işlənir. Yalnız “matematika” termini Azərbaycan dilində fərqli, ərəb termini olan “riyaziyyat” sözü ilə ifadə edilir.

9. Zaman bildirən ümumi isimlər. Həm Azərbaycan, həm də qaqaüz dilində zaman bildirən isimlər eyni formada işlənməkdədir: yaz-yaz, payız-güz, qış-kış, gün-gün, ay-ay, həftə-aftə, il-yıl, bahar-bahar. Sözlərdən də aydın görünür ki, bu sözlər bir-birindən yalnız fonetik dəyişmələrlə fərqlənir.

10. Müxtəlif peşə, vəzifə, dərəcə, rütbə, titul və ixtisas bildirən isimlər. Bu isimlər ümumi peşə anlayışlarını ifadə etdiyi üçün ümumi isim hesab olunur: batereoloq-batereolog, professor-proföссор, dülgərlik-dülgerlik, arxeoloq-arkeolok, müəllim-üüretmen, artist-artist, həkim-doktor, yazıçı-avtor, yazıcı, bəy-bey, padşah-padişah, general-general, vəzir-vizir, bərbər-berber, rejissor-rejisör

11. Hal-hərəkət, vəziyyət bildirən isimlər. baxış-bakiş, görünüş-görünüş, çağırış-çaarış, sorğu(sual)-soruş, bağlantı-baalantı, başlanğıc-başlantı. Qeyd edək ki, belə isimlər Azərbaycan dilində olduğu kimi, qaqaüz dilində də daha çox feillərdən yaranır və ümumi isim hesab olunur.

12. Məkan adı yer, çay, dağ anlayışını ifadə edənlər. Onlar da öz aralarında ümumi və xüsusi isimlərə bölünür: kənd-küü, bağ-baa, zoka, körpü-köprü, bataqlıq-bataklık, qərb-batı, yamac-yamaç, küçə-sokak, qəsəbə-kasaba, çöl(eşik)-eşik, çay-çayır, dərə-dere, dağ-daa, Çöşmə küü. Göründüyü kimi, sözlər hər iki dildə, demək olar ki, eyni formada işlənməkdədir.

13. Mənəvi və abstract məfhumların adlarını bildirən isimlər. belə isimlər ümumi hesab olunur və nə? sualına cavab verir. Azərbaycan dilində: ideal, eşq, xəyal, arzu, istək, fikir, düşüncə. Həmçinin Azərbaycan dilində olduğu kimi, qaqauz dilində də -lıq⁴ şəkilçisinin köməyiylə yaranan və mücərrəd anlayışları ifadə edən isimlərə rast gəlmək olar: ideal, ayat, uyku, düş, ideya, gam, dert, akıl, kuvet, hasret, umut, duygu, korku, kismet, sevgi, sevda, muflet “iradə”, iilik, xayinlik, kötülük

14. Keyfiyyət və əlamət bildirən isimlər. Bu isimlər əsasən sifətdən yaranır, lakin eyni məzmunlu sifətlərdən fərqlənir: açıqlıq-açıklık, düzgünlük(doğruluq)-dooruluk, yaxşılıq-iilik, pislik-kötülük, ağırlıq-aarlık, cahillik-caillik, xainlik-hainlik, əsəbilik-kızkınnık, zəriflik-zariflik, uzunluq-uzunluk, yaşıllıq-eşillik, arsızlıq-arsızlık, təmizlik-temizlik

Yuxarıda qeyd etdik ki, isimlər kim? nə? hara? suallarına cavab verir. Bəzi isimlər vardır ki, daha dəqiq desək, məkan anlayışını ifadə edən isimlər ayrılıqda nə? sualına cavab verdiyi halda, cümlə daxilində həm nə? həm də hara? sualına cavab verir: sokak, kasaba, baa və s. Bu sözlər ayrılıqda nə? sualına cavab versə də, cümlədə digər sözlərlə əlaqəyə girdikdə hara? sualına da cavab verir və iki suallı olur. Qeyd edək ki, bu isimlər də ümumi isim hesab olunur.

III. Təklilik və topluluq bildirən isimlər. Azərbaycan dilçiliyində ümumi isimlərin çoxu tək bir sözdən ibarət olub, ayrı-ayrı varlığın adını bildirdiyi halda, bir qismi də cəmlilik şəkilçisi qəbul etmədən tək bir sözlə varlığın topluluğunu-çoxluğunu bildirir: insan, quş, kitab, qapı, ev (təklilik bildirir), xalq, əhali, sürü, ilxı (topluluq bildirir). Qaqauz dilində də bu formaya rast gəlinir, daha ətraflı isə ismin kateqoriyaları bölməsində danışılacaq.

Cins anlayışının ifadə üsulları haqqında

Qaqauz dilində digər türk dillərində də mövcud olan cins anlayışı da var ki, onun ifadə yolları digər türk dillərindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Bu kateqoriya slavyan dillərində özünü göstərir və qaqauz dili də slavyan dillərinin təsirinə məruz qaldığı üçün onların bəzi xüsusiyyətləri qaqauz dilində görünməkdədir. Belə ki, slavyan dillərinə məxsus cins kateqoriyası bu dildə də işlənmə dairəsinə malikdir.

Nəzərə çatdıraq ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olmasa da, cins anlayışı mövcuddur. Və bu anlayış müxtəlif yolla formalaşır:

1. Leksik yolla: Bu yolla cins anlayışını ifadə edərkən heç bir şəkilçi və ya sözdən istifadə edilmir, yalnız sözün tərkibində cins anlayışı ifadə olunur. Məsələn; əmi, dayı, bibi, xala, bacı, oğlan və s.

2. Morfoloji yolla: Ümumiyyətlə, morfoloji yol dedikdə, müəyyən şəkilçilərin köməyiylə dildə yeni sözlərin yaradılması nəzərdə tutulur. Burada da əsasən *-ə* şəkilçisindən istifadə etməklə dildə cins anlayışı ifadə olunur. Qeyd edək ki, bu şəkilçi alınma şəkilçidir və alınma sözlərə də qoşularaq cinsi fərqlənmə yaradır; müəllim-müəllimə, sahib-sahibə, müdir-müdirə, katib-katibə və s.

3. Sintaktik yolla: Bu zaman sözlərə cins anlayışını ifadə edən müəyyən sözlər daxil edilir ki, onların da köməyi ilə cinsi fərqləndirmələr mümkün olur; oğlan, qız, qadın, kişi və s.

Qaqauz dili isə bu xüsusiyyətinə görə Oğuz qrupu türk dillərindən, eləcə də Azərbaycan dilindən tam şəkildə fərqlənir. Bolqar dilinin təsiri ilə sözügedən dildə də *-ka*, *-yka* şəkilçisi işlənir ki, bu hala heç bir türk dillərində rast gəlmək mümkün deyil: Karı-Çorbacıyka söledi, ani Jenä yok evdä (35, s.8). Cins kateqoriyasının göstəricisi olan bu şəkilçi digər slavyan dillərində olduğu kimi, qaqauz dilində də qadın cinsində olan münasibətləri bildirir. Sonu saitle bitən sözlərə *-ka*, samitlə bitənlərə isə *-yka* şəkilçisi əlavə edilərək saitlərin ahənginə tabe olmur. Belə ki, bu şəkilçi birvariantlı olduğu üçün sözdə ahəng qanununa riayət etmir və vurğusuz işlənir. Şəkilçi vurğu qəbul etmədiyinə görə vurğunu özündən əvvəlki hecalara salır: komşuyka, ihtiarka, çingenäyka, falcıyka və s: *Çingenäykalar* - karılar yamalı rubalarlan, ellerində türlü sülüklərlan gidardılar küü içində da. En meraklıydı sıcak günnerdä *çingenäykalar*, *dilenciyykalar* hem *falcıyykalar*. Avşam üstü toplanırdı küüdan şatralarına *falcıyykalar*, *dilenciyykalar* biri-birinä annadırdılar kimi aldattılar, kimdan hırpaladılar (47). Bölä xavada o qözäl *karaqözka* ta pek yakındı (43, s.15) Bu şəkilçi isimlərdən başqa, sifətlərə də qoşularaq qadın cinsinə aid olan yaş, boy mənasını da ifadə edir: gençka, ihtiarka.

2. İsimlərin quruluşca növləri

Qaqauz alimi Ludmila Çeban “Zamandaş gagavuz dilində zenginləşmə yolları” məqaləsində qeyd edir: Etimologiyaya görə gagavuz leksikasını 3 bölümə pay ed bilərik; 1) Haliz Gagavuz lafları; 2) Alma laflar; 3) Kurulu laflar; Diqqət etsək görərik ki, milli və alınma sözlərdən başqa, sonradan yaranmış düzəltmə sözlər də ayrıca bölmə təşkil edir. Müasir qaqauz dilində isimlər müxtəlif mənalarda işləndiyi kimi, müxtəlif formalarda da işlənir. Bəzi isimlər yalnız kökdən, bəziləri kök və şəkilçidən, bəziləri isə iki və daha artıq sözlərin birləşməsindən ibarət olur. Məhz bu baxımdan isimlər Azərbaycan dilində olduğu kimi, qaqauz dilində də quruluşca 3 qrupa ayrılır: sadə (kök), düzəltmə və mürəkkəb isimlər.

Sadə isimlər. Müasir Azərbaycan, eləcə də qaqauz dilində sadə isimlər heç bir sözdüzəldici şəkilçilərlə dəyişməyən, kök formadan ibarət olan sözlər hesab olunur. Məsələn: yer, su, taş, gün, karı, kişi, kar, bayır, çiçək, insan, bulut, ev, yıldırım, yılan və s. Bu xüsusiyyət həmçinin qaqauz dilində olan alınma sözlərə də aid edilir. Tərkibində qaqauz dilinə məxsus olmayan şəkilçilər olan, başqa dillərdə düzəltmə hesab olunan sözlər də bu dildə sadə sözlər hesab olunur: keremet, bolnişa, başça, tafta, krivat, fukaara (34, s.75).

Düzəltmə isimlər. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, Qaqauz dilində də düzəltmə isimlər sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Tərkibində sözdüzəldici şəkilçi olan söz əsas adlanır: yol-cu, dost-luk, çift-ci, arkadaş-lık, dooru-luk, bit-ki, küü-lü.

Qeyd edək ki, kök və əsas münasibəti Azərbaycan dilçiliyində də mövcuddur. 1- kök sözün əsasını təşkil edir, 2 - sözün kökü şəkilçidən ayrıca işlənebilir, 3 - kök müstəqil mənaya malik olur, 4 - kök sabit qalır, dəyişmir, 5 - bir söz müxtəlif şəkilçilər qəbul edə bilər (7, s.4).

Köklə sözdüzəldici şəkilçinin birləşməsindən ibarət olan əsasda kökdəki statiklik yoxdur. Əsas istənilən vaxt dəyişə bilər, kök və şəkilçiyə ayrıla bilər. Köklər kimi hər bir əsas da yenidən başqa bir və ya bir neçə sözdüzəldici şəkilçi qəbul edərək yeni məzmunlu sözlərə çevrilir. Sözün sözdəyişdirici şəkilçiyə qədər

olan hissəsi əsas adlanır. (11, s.5) Əsas üçün söz yaradıcılığı başlıca roldur. Sözdüzəldici şəkilçi olmadan əsas yaratmaq mümkün deyil. Həmçinin əsas kökdən fərqli olaraq, sabit deyil o, tez-tez öz lüğəti mənasını itirir. Məsələn: yalançılıq. Burada ” yalan” - kökdür. Eyni zamanda “yalançı” sözü üçün “yalan” həm də əsasdır . Sözün tərkibində neçə sözdüzəldici şəkilçi varsa, o qədər də əsas ola bilər. Lakin əgər söz sadə sözdürsə, yəni heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etməyibsə, o zaman o, kök olur, amma əsas olmur. Əsas eyni zamanda düzəltmə sözlərə bərabərdir: təmizlən, kitabxanaçılıq, başlatdılar (8, s.57). Düzəltmə sözlər sözdüzəldici şəkilçilərin sadə sözlərin öz şəklini və ilkin mənasını dəyişərək yeni mənalı söz əmələ gəlməsinə düzəltmə sözlər deyilir. Düzəltmə sözlərin yaranmasında yalnız sözdüzəldici şəkilçilər iştirak edir, sözdəyişdirici şəkilçilər isə sözün yalnız formasını dəyişir, yeni mənalı söz yaratmır. Qaqauz dilçiliyində sözdüzəldici şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla 2 qrupa bölünür (34, s.75-76). Məhsuldar şəkilçilər: Bu şəkilçilər müasir qaqauz dilində bir çox sözlərə artırılaraq, yeni mənalı isimlər yaratmaq qabiliyyətinə malikdir.

1. -cı, -ci, -cu, -cü // - çı, - çi, - çu, - çü.

İsimlərə qoşularaq müxtəlif mənalı isimlər əmələ gətirir.

- 1) Bir qayda olaraq, isimlərə qoşularaq peşə, sənət, məşğuliyyət mənalı isimlər yaradır: heyvan-cı, şkola-cı, türkü-cü, çalğı-cı, çorba-cı “sahib”, kolay-cı, demir-ci, kemençe-ci, aş-çı, kuyum-cu, balık-çı, cift-çi, domuz-cu, av-cı, dilen-ci, kürk-çü, yazı-cı, kürek-çi, сер-çi “oğru”, daul-cu: Ленанын батүсу benim адашым дургудэр мотоциклайы йардым етсин дейни бу йолжүүлара (39, s.41). Оналты йашында бән олдум чырак Шкембе Ванка чорбажыда (38, s.3). Еркен сабаален үч аскер хем примар гелдиләр алмаа түркүжүйү (38, s.78). Гагауз йазыжынын икинжи кроза кийады ачыклээр ики генч айленин илишкилерини, оннарын достлуун курулмасыны (39, s.51). Вармыш бир вакытларда бир чифтчи хем бир чифтчийка (37, s.87). Нижә аач аазлар; оннарын йанында диленжиләр дә йок (37, s.154). О кенди бир кызгын авжыйды (37, s.123).

Онсекизинжи йылда

Ромунун бойарлары

Чорбажы олду бурда,
Зиетледи инсаннары (37, s.117)

- 2) İsimlərə qoşularaq, müəyyən müddətlik vəziyyət, xadim mənalı isimlər yaradır: yol-cu, düün-cü, gemi-ci, izmet-çi, düüş-çü: Yolcu Şahpas kimseye bakmas (16, s.224).
- 3) Sözlərə qoşularaq keyfiyyət, əlamət, xüsusiyyət mənalı isimlər yaradır: masal-cı, maani-ci, laf-çı, haylak-çı, cümbüş-çü.

Kökü feil olan sözlərdən isimlər yaratmaq üçün isə -(y)ıcı, -(y)ici, -(y)ucu, -(y)ücü istifadə olunur: yaz-ıcı, taşı-yıcı (taketa), topla-yıcı, ek-ici, üred-ici, koru-yucu, sor-ucu, bak-ıcı: *Үүдижилерä* дейни ев чорбажылыында етдр куш тарафы да (39, s.36). О вакытта онбир *үүренижи* Галилея вардылар байыра (38, s.3). О школада *үүредижчи* занаатында чалышарды (39, s.3). Хасан Бей севдии бейгирлерини *бакыжылар*а бракмазмыш, ама кенди бакармыш (37, s.110)

Qeyd: -ıcı, -ici, -ucu, -ücü şəkilçisi kökü saitle bitən feillərə qoşularsa, o zaman -ıcı şəkilçisi ilə kök arasına “y” bitişdirici əlavə olunur və bu zaman y və c arasındakı “ı, i, u, ü” saiti tələffüzdə düşür: yoplayıcı, koruyucu. Lakin yazıda şəkilçi öz formasını qoruyub saxlayır: -yıcı, -yici, -yucu, -yücü.

2. -(y)ka (slavyan dillərindən olan bolqar dilinin təsirlə qaqaüz dilində də işlənir). İsimlərə qoşularaq, vəzifə, millilik, qohumluq, ailə münasibətini bildirən yeni mənalı isimlər əmələ gətirir. Digər slavyan dillərində olduğu kimi, qaqaüz dilində də -(y)ka şəkilçisi cins kateqoriyasının göstəricisi kimi işlənir və əsasən qadın cinsində olan münasibətləri bildirir. Bu şəkilçi saidlərin ahənginə tabe olmur, ahəng qanununa riayət etmir və vurğusuz işlənir: saacı-yka, kilimci-yka, taukcı-yka, qaqaüz-ka, rus-ka, çingene-yka, baldız-ka, elti-yka, dever-ka, komuşu-yka, ihtiyar-ka: Алдым бән есап, гелдим күүйа, ама ери вермишләр бир генч үүредижийкайа (39, s.35). О истеер тербиедижийка үүренма ушак башчасына дейни (39, s.47). Qeyd edək ki, Oğuz qrupuna daxil olan digər türk dillərində -Azərbaycan, türk və türkmən dillərində bu xüsusiyyət yoxdur. Bu dillərdə cins anlayışı olsa da, cins kateqoriyasına rast gəlinmir. Məsələn: Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olmasa da, cins anlayışı 3 yolla ifadə edilir:

1) Leksik yolla: Sözlərin tərkibində cins anlayışı mövcud olur: əmi, baba, dayı, ata, xala, bibi, ana, bacı və s.

2) Morfoloji yolla: isimlərə (alınma sözlərə) -ə şəkilçisi (alınma şəkilçidir, əsasən ərəb-fars sözlərinə aiddir) artırmaqla cins anlayışı formalaşır: müəllim-müəllimə, sahib-sahibə, müdir-müdirə, katib-katibə və s.

3) Sintaktik yolla: Sözlərin sonuna bəy, xanım, qız, oğlan kimi sözləri əlavə etməklə yaratmaq mümkündür: biznesmen oğlan, tələbə qız, məktəbli oğlan və s. Türk dilində; erkek işçi, kadın işçi, erkek kurt, dişi kurt və s. Ancaq qeyd etdiyimiz kimi, qaqauz dilində slavyan dillərinin təsiri ilə cins kateqoriyası mövcuddur və bu xüsusiyyət onu Oğuz qrupuna daxil olan digər türk dillərdən fərqləndirir. Həmçinin qaqauz dilində -(y) şəkilçisini sifətlərə artırmaqla qadın cinsinə aid olan yaş, boy mənasını ifadə edən düzəltmə isimlər yaratmaq mümkündür: geniş-ka, ixtiar-ka 3.-lik, -lık, -luk, -lük // -nık, -nik, -nuk, -nük: İsimlərdən müxtəlif mənalı düzəltmə isimlər yaradır.

1) Əşyanın yığımını, topluluğunu bildirən yer, məkan mənalı isimlər yaradır: taş-lık, mezar-lık, kül-lük, saman-lık, aaç-lık, odun-luk, biber-lik, açar-lık, kömür-lük, batac-lık, kurbaa-lık, kamış-lık: Онуштан о мезарлыкта гөрмейжән круга, ама саде таш (38, s.55). Сора бекледи караньыкта олсун да сакланды самманьыкта (38, s.32). Дениздән сора курбаалыкта йыкансыннар истемеерим (39, s.7). Казгын синди да копушту камышлаа доору да етишдирди гечмää сүрүнүн өнүнү (38, s.35). Йоргуннук, хем аачлык көрлеттийди бизим кушкулуумузу (38, s.14). О дурду бираз, дүшүндү, усулуннан инди отлуктан бакынды (37, s.139).

2) Nəyəsə istifadəyə yararlı olan əşya mənalı sözlər yaradır: ayak-lık, yaka-lık, yaamur-luk, steonoz-luk, göz-lük, festan-nık, üülen-nik, bilgi-lik: Биркач йыл геери, бир йаз вакыды, ачан йаамурсузлук курударды кырлары, башчалары (39, s.17). Бабу гелди гөзлүклән, ама бастоннан, шен, сансын хич көр да олмамышты (38, s.45).

3) Zaman və kökün bildirdiyi məna ilə bağlı olan adları bildirən isimlər: avşam-nık, ölüm-nük, gelin-nik.

4) -lık, -lik, -luk, -lük//-nık, -nik, -nuk, -nük şəkilçiləri həmçinin isim, sifət, zərflərə qoşularaq mücərrəd mənalı isimlər də əmələ gətirə bilər: saa-lık, ihtiar-lık, hasta-lık, dost-luk, cok-luk, var-lık, derin-nik, şen-nik, uzun-nuk, dooru-luk, ii-lik, geniş-lik, açık-lık, yannış-lık, zorba-lık, zor-luk, kötü-lük, arkadaş-lık, hain-nik, kızgın-nık, cail-lik, comert-lik, şaşkın-nık: Саде сиздә ми вар *доорулук* сакламаа биздән олайлары (39, s.12). Биз йатаа да хазырладык, верип сизе *колайлык* саклы лафлашасыныз (39, s.13). Бүтү нарүд гүбүдеер гүмектән, Николай Иванович кызармыш, суратында онун йазылымыш *шашкыннык* (39, s.20). *Йаннышлыклары*, ангылары ичин о аннатды, о качырды те бу биркач айын ортасында (39, s.21). Йок, нашей онуннан олду, несой *зорлуклары* о гечирди (39, s.23). Ама бу *хасталык* енгел етмәзди она аннатмаа түрлү жүмбүшләр, фыкралар, масаллар (38, s.8). Ама ихтиарлык кабаатлы дийлди: кувет куведи енседи (37, s.132). Билирдиләр ани оннарын господиннери *достлукта* йашээрлар (37, s.124). Ancaq sifət və zərfdən fərqli olaraq, saylara qoşulduqda bu şəkilçilər konkret mənalı isimlər əmələ gətirir: iki-lik, on-nuk, bin-nik.

4. k (saitlə bitən sözlərə), -ak, -ek, -ık, -ik, -uk, -ük (samitlə bitən sözlərə artırılır) feillərə qoşularaq əşya, predmet və xüsusiyyət bildirən isimlər yaradır: kapa-k, tara-k, solu-k, ele-k, döşe-k, kork-ak, pin-ek, kay-ık, del-ik, üüsür-ük, yat-ak, uç-ak, bat-ak; Eni *elek*, duvarda gerek (46, s.218). Batak olsun kurbaa bulunur (46, s.216). Həmçinin -k (fonetik dəyişmələrlə) şəkilçisinin köməyilə keyfiyyət, əlamət mənalı sözlər də yaratmaq mümkündür (bu xüsusiyyət bir qayda olaraq, rus dilində sifət və feili sifətə uyğun gəlir): başla-k, yımışa-k, suu-k, büü-k, doorud-ak, ürkek, yırt-ık, kes-ik, yol-uk, sök-ük, yar-ık. Qeyd edək ki, oğuz qrupuna daxil olan digər türk dillərində, həmçinin Azərbaycan dilində də əlamət və keyfiyyət mənalı isimlər vardır. Lakin onlar sifətlərə müəyyən şəkilçi artıraraq isim yaratmaqla mümkündür. Əlamət və keyfiyyət bir qayda olaraq, sifətin bir xüsusiyyəti kimi göstərilir və sifət bəhsində öyrənilir, yəni əsas etibarilə sifət qalır. Hətta rus dilçiliyində də bu qayda gözlənilir. Qaqauz dilində isə isimləşərək əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir: kork-ak (sifətlərə deyil, fellərə artırılır), yəni, ismin bir

xüsusiyyəti, mənası kimi göstərilir: korkak, yırtık, yoluk, sökük, sözləri yerinə görə isim kimi də götürülür.

5. Pokrovskaya -mak, -mak // -mık şəkilçisini də isim düzəldən şəkilçi hesab edir. O qeyd edir ki, bu şəkilçilər feillərə qoşulub proses, nəticə, hərəkət mənasını ifadə edən düzəltmə isimlər yaradır: yaşa-mak, kurtul-mak, ilaçlan-mak, üüren-mak, i-mak//imek, iç-mek//iç-mak, dur-mak: Хожма занаатланмалары Троекуровун гечәрмыш түрлү *гезинмеклердә* кенди гениш мераларынын долайанында (37, s. 121). Ама ени бир разгелиш битки *баарышмак* умудуну да йок етти (37, s.126). Güzelä *bakmak* hairdır (46, s.219). İşte karşımda yıkık, dökük eski bir köprü *durmakta*.

5) Hepsi sevdadan çekeder:

Yaşamakta ilk *gülmäk*.

Zorlukta “bitki” *yanmak*,

Kısmetliktä *sevinmäk*.

Bu tipli isimlər digər isimlərlə yanaşı işləndikdə sifətləşir: üürenmek yılı.

-mak, -mek şəkilçisi –lık çəkilçisi ilə də işlənir və düzəltmə isim əmələ gətirir: ortaşmak-lık: Ta o zamandan beri ayılan adam koparttılar *ortaşmaklı*. Ancaq zənnimcə, bu tipli sözləri isim hesab etmək olmaz. Düzdür, -mak, -mæk şəkilçisi hərəkətin adını bildirir və burada ad anlayışı var, amma adla bərabər hərəkət də var, yəni hərəkət olmasaydı bu söz meydana çıxmazdı. Bundan başqa, -mak, -mæk şəkilçili sözlər feilin demək olar ki, bütün xüsusiyyətini daşıyır. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycan dilində -maq, -mæk şəkilçisi ilə yaranan feillər feilin təsriflənməyən forması hesab olunur: təsriflənməyən forma feildən başqa, ikinci nitq hissəsinin də xüsusiyyətini daşıyır. Bu tipli sözlər də feil olub, ismin xüsusiyyətini də daşıya bilir.

6. -ma, -ma; feillərdən əşya və ya əlamət mənalı isimlər yaradır (uyğun olaraq, rus dilində isim, sifət və feili sifət adlanır).

a) Əşya və predmet bildirən isimlər: kaz-ma, sar-ma, kıvır-ma, gözle-ma, patla-ma, sür-ma: Түфөк *патламасында* Жухрай даптуру гелип дөндү айдайыжыйа каршы (37, s.172).

b) Predmet və keyfiyyət bildirənlər: yar- ma (yarma odun), as-ma (asma kilit), doku-ma (dokuma fistan), ör-ma (örma aul). Belə sözlər yerinə görə həm isim, həm də sifət kimi işləyə bilər. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində də -mak və -ma şəkilçisi işlənir. Və bu şəkilçi həm feil, həm də isim düzəldən şəkilçi kimi çıxış edir, yəni omonimlik təşkil edir. Məs: -maq: ye-mək, qaz-maq, çax-maq, Həmçinin feilə məxsus məsdər şəkilçisi kimi də çıxış edir: yaşamaq, gülmək, oxumaq. -ma şəkilçisi isə isim və sifət düzəldən şəkilçidir: dondur-ma, döşə-mə, qaz-ma, bozart-ma, qovur-ma, vuruş-ma, döyüş-mə, dola-ma. İsim düzəldən -ma şəkilçisi isə feillərdə inkarlıq kateqoriyasının göstəricisi kimi formalaşır: gəlmə, döyüşmə, yazma, qaçma.

Oğuz qrupu türk dillərindən fərqli olaraq, qaqaüz dilində -mak, -mak şəkilçisi məsdər deyil, yalnız isim düzəldən şəkilçi hesab olunur. Beləliklə, digər türk dillərində feil kimi işlənən məsdərlər bu dildə düzəltmə isimlər adlanır. Dolayısı ilə qaqaüz dilində məsdər başqa formada -mak+a=maa formasında işlənir. Yəni, türk və Azərbaycan dilində işlənən -mak, -mək məsdər şəkilçisinə qaqaüz dilində -maa, -mäə şəkilçisi uyğun gəlir.

7. -lı, -li, -lu, -lü // -nı, -ni, -nu, -nü. Həm isim, həm də sifət düzəldən şəkilçi kimi çıxış edir və mənsubluq, sahiblik ifadə edir: delikan-lı, at-lı, küü-lü, şuba-lı, sevgü-lü. Ay, xubalı, xubalı, benim yarım *şubalı* (maani)

Yoldan qələr kırk atlı, kırkı da *jeletkali* (maani)

8. -meyca=meca, -meca (meyca+ca); bilmeyca, cingilmeca, atmaca: Озаман лакей бирдән атылды онун үстүнә, нижә атмажа пилижә хызланыр (37, s.138). Bil bil bilmece, Bir birine iliştirmece (46, s.226).

9. -maç; -meç; yanılmaç, bulamaç, dönemeç

10. -ış, -iş, -uş, -üş. Əsasən feillərə qoşularaq müxtəlif mənalı isim əmələ gətirir: çaarış, dikiş, soruş, görüş, söleyiş, kurtuluş, yaradılış, oturuş, düüş, (düy+üş), örüüş, dayanış, yalvarış, gülüş, kuruluş, görünüş, geliş, bakış: Жувап етти Дима кескин *гүлүш* сеслән (39, s.3). Нередә оннар пейдаланардылар, оннары гечирдилар фасыл *бакышларлан* (7, s.23). Мыса кызарды бу *бакышлардан* да буламады жувап етмәә (38, s.21). Гаврила аннатты Герасимә, ани куртулуш

йок (37, s.140). О чаларды yaradılıш için, yılın vakıtları için, izmet için hem sevgi için (34, s.39). Bu şakilçilərlə formalaşan isimlər hərəkətin və prosesin baş verməsini və olub-bitdiyini bildirir. Bəzən -ş şakilçisi isimlərə qoşularaq yeni mənalı isim yarada bilir: toplu -ş (halk toplusu). Комшулар сокактан сииредәрдилар бу топлушун ардына (39, s.6). Январын секизинда партия топлушу олажэк да орада колхозун ишлери ичин есап версин лăзым (37, s.203). Bu şakilçi az rast gəlinən və qeyri-məhsuldar şakilçidir.

11.-s, qüs (geyim)

12. -tı, -ti, -tu, -tü; Bu şakilçilər sözlərə qoşulma baxımından 2 qrupa ayrılır:

a) fellərə qoşulub isim düzəldənlər: başlan-tı, baalan-tı, şorul-tu: Еер сииректә йазалым бири-биримизә, кайбетмейлим баалантымызы (39, s.16).

b) səslərə qoşulub isim düzəldənlər; hırıl-tı, fışır-tı, uul-tu, küt-ürtü

13. -ıntı, -inti, -untu, -üntü: kalk-ıntı (uçuş), i-inti, dök-üntü, kalk-ıntı (qalıq), sız-ıntı, biç-inti, ak-ıntı

14. -ıltı; pırıltı, uultu; Pır pır pırıltı, Tır tır tırıltı (46, s.228). Gidəsin nerdə uultu var.

15. -ım; at-ım, biç-ım, dil-ım, bildir-ım, öl-üm, uçur-um: Yeni yaranan isimlərdə miqdar mənasını ifadə edir. Нижә змейләр учурумдан учурума учуп гечтиләр да бултых дору Ниструнун суйуна кендилерини аттылар (37, s.133)

16. -ı, (q ünsürü düşür). Əşya bildirən isimlər yaradır; yaz-ı, bat-ı, say-ı, gez-i, kork-u, ört-ü, ölç-ü, inanc-ı, gez-i, diz-i, seç-i, kok-u, küs-ü: Онун йашлы gözлериндә варды бүүк корку (37, s.155)

17. -ın, gelin, ekin, yıvın

18. -gı, -gi, -gu, -gü // -kı, -ki, -ku, -kü. Konkret və abstrakt mənalı isimlər yaradır: sar-gı, ver-gi, bur-gu, sür-gü, biç-kı, iç-ki, uy-ku, bit-ki, vur-gu, sıyır-gı, duy-gu, оу-qu: Дима топлады дуйгуларыны да кабаатлы сеслан жувап етти (39, s.9). Сор мусаафирлери, ангы ичкидән оннар буйур едежекләр, да, бән гетирежам ичкилери (39, s.9). Не бир да дүш гөрду, йоргууннук хембетән енседи ону да далды дерин уйкуйа (38, s.61). Yarıştırdı dirää kalmış haberlemelerin birini da bitki yapraklan elindä gitti sokakça üülenä dooru (35, s.21).

Bir sersəm gibi gezerim,

Ne uyêrım, ne iyerim

Ne olêr, bilmää isterim.

Sevgimdän gölgä olêrım. (47)

Nicä zının ineklernä

Sevgi, dostluk sizä giri (46, s.371)

Bu şəkilçilərdən əlavə, qaqaüz dilində qeyri-məhsuldar şəkilçilər də vardır ki, onlar əsasən aşağıdakılardır:

19. -ç; kazan-ç, sevin-ç, ödün-ç, inan-ç

20. -ge; süpür-ge: Беклерди онун күреклерини хем сүпүргелерини, кимсейи йаклаштымазды онун коморкасына (37, s.136). Eni süpürgä üst köşedä durêr (46, s.219).

21. -gın//kın; boz-gun, kaç-kın, saur-gun, bas-kın, yan-gın; *Yangına* karşı körüknen gitme (46, s.224).

22. -k1ç; k1s-k1ç

23. -gaç; dayan-gaç, sallan-gaç: İçimdä bir *sallangaç* var

Ruhumda bir kırlangaç var

Gölgemdä ay var, güneş var

Gel beni yenedän yarat. (47)

25. -daş; vatan-daş, vatan-daş

26. -da; sev-da: Илк *sevda* езарды хализдан таа да пек, да о корна хем дангалак оланнар олурдулар май аякча (37, s.22). Evelki ahtını, *sevdamı*, Aldın mı bendän? (46, s.237).

27. -ken; Havaya görä *yelken* kaldıracan (46, s.219).

28. -ı, -i, -u, -ü; soru. Aklım dünden bugüne ne yorgun *sorular* sormakta (47).

Mürəkkəb isimlər. Digər türk dillərində olduğu kimi, qaqaüz dilində də mürəkkəb isimlər iki və daha artıq sözlərin (isimlərin) birləşməsindən formalaşır. İki və daha artıq isimlər ya olduğu kimi, ya da müəyyən komponentlərlə birləşərək öz leksik mənasını dəyişib ismin mürəkkəb formasını əmələ gətirir. Amma mürəkkəb isimlər müasir qaqaüz dilinin lüğət fondunda azlıq təşkil edir. Mürəkkəb

isimlərin yaranmasında, sözlər iştirak etmək üçün sintaktik yolla yaranan isimlər hesab olunur.

1. Müasir qaqaüz dilində mürəkkəb isimlər təyini söz birləşməsi formasında olur.

1) Sifət (təyin edilən) + isim (təyin edən); akbalık, altop, ilkyaz, karakuş, körsinek, sivrisinek, körgöz, karabaş, alabaş, саайаа: Дима кысадан аклына гечтеки *илкйазы* хем бу йаз вакыдыны (39, s.25). Бир гөзәл илкйаз гүнү барыня кенди слугаларыннан гезинирди мусафирлик одасында (37, s.136).

2) say+isim; üçayak (milli rəqs), kırkayaq; Bəzən yaranan mürəkkəb ismin ikinci tərəfi -lık//-nın şəkilçisini qəbul edir: üçköşəlik, beştomnuk, yediyıllık

3) isim+isim; kızkardaş, kaynana (kayın+ana), kaynata (kayın+ata), dişindirik, kinofilm, tepegöz: Чорбажыйлан *кайнатасы* башладылар дакылмаа пичә (38, s.5). Ayda iki-üç kerä o gidädi küçücük kluba *kinofilm* görmä (35, s.27). Varmış bir kardaşlan bir kızkardaş (37, s.8).

Elə mürəkkəb isimlər var ki, onun sonuna -cı şəkilçisi artırıla bilər: demiryolcu.

4) isim+isim. Belə birləşmələr üçüncü şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etməklə yaranır. Bu tipli mürəkkəb isimlər öz strukturuna görə ikinci növ təyini söz birləşməsi tipindədir: ayakkabı, gözyaşı, göktaş, dişotu, çayotu, belkemi, suaacı, pazeertesi (pazar ertesi), cumeertesi (Cuma ertesi). Bu işi bana sölediler *cumaartesi* akşamna. Оннардан Ганиш тә үренмиш дикмәә гержик *айаккаплары* (37, s. 92)

2. Mürəkkəb isimlər həmçinin isimlərin feil+lə əlaqəyə girməsi və feilin sonuna -mak//-mek şəkilçisi artırmaqla da yaranır: karşıgelmek, lafetmek, dooruyazılmak, yokolmak, аклына гетирилмек (frazеoloji birləşmə tipində). Mürəkkəb isimlərin bu forması öz-özlüyündə müasir qaqaüz ədəbi dilini əks etdirir.

3. Bir - birilə semantik cəhətdən antonim və ya sinonim olan mürəkkəb isimlər: ana-baba, alış-veriş, çayır-çimen, barış-cırış, kurt-kuş, çayır-bayır, yaz-kış, taşlar-toraçlar: Ne kadar isim var, ucu-kenarı yok (35, s.8). Гийирди *йазы-кышы* бир йама-йама үстүндә дими (38, s.3).

4. Ayrılıqda heç bir mənə ifadə etməyən mürəkkəb isimlər: eski-püskü, senek-benek, çayır-bayır; Çayır-bayır biçilir, analı-bobalı seçilir (35, s.8). Soyum-copum toplanmış bakıyor (türkü).

Ancaq rus alimi Pokrovskaya “Грамматика гагаузского языка” əsərində “kızıl kanat, maavi çiçək, mor patlajan” kimi nümunələri də mürəkkəb isimlər cərgəsinə aid edir. Nəzərə alsaq ki, mürəkkəb sözlər iki və daha artıq sözlərin birləşərək bir vurğu altında deyilməsidir, bu zaman bu sözlərin mürəkkəb sözlər kimi adlanması mümkünsüzdür. Çox güman ki, belə sözlər orfoqrafik cəhətdən yanlış olaraq ayrı yazılmışdır. Qeyd edək ki, bu mənbədən olan *sivri sinek* ismi ayrı yazılaraq göstərilə də, müasir qaqauz dilində birləşərək bir vurğu altında deyilir: Annayana *sivri sinek* sazdır, annamayana daul zurna azdır (46, s.216). Ne alır *sivri sinek* mandanın buynuzundan (41, s.222). Təbii ki, vahid orfoqrafiyası olmayan bir dil üçün belə sözlərin yazılışı mübahisə doğuracaqdır. Daha sonra alim fikrini davam etdirərək yazır ki, isim+isim formasında olan birinci növ təyini söz birləşməsi “dişi dana, erkek kişi”, qeyri-təyini birləşmələr “keçi sakal, mintan kürk, pardı aul, pipi burnu, tepagöz”, izafət tərkibləri də “qeca yarısı, qök taşı, qöz yaşı, qün duusu, qün batısı, köpek tırnaa, saçak kuşu” mürəkkəb ismi formalaşdırır. Bu eynilə yuxarıda sözügedən məsələnin bir formasıdır və təsdiq edir ki, bu tipli sözlər həqiqətən orfoqrafik cəhətdən yanlış olaraq, ayrı yazılmışdır. Mürəkkəb sözlərdən əlavə, Oğuz qrupuna daxil olan türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində mürəkkəb ad anlayışı da var ki, onlar da öz xüsusiyyətinə görə mürəkkəb sözlərdən fərqlənir. Bildiyimiz kimi, mürəkkəb sözlər iki və daha artıq sözlərin birləşərək bir vurğu altında deyilməsi ilə yaranır və bitişik yazılır: çobanyastığı, dəvədabanı, günəbaxan. Mürəkkəb adlar isə söz birləşməsi formasında olub, ayrı və böyük hərflə yazılır, hər sözün də öz vurğusu olur. Mürəkkəb adları ixtisar etmək də mümkündür, bu zaman sözlərin ilk hərfləri götürülür və böyük yazılır. Qeyd edim ki, mürəkkəb adlar mənbələrdə mürəkkəb ixtisarlar adı altında verilir. Həmçinin müəyyən qruplara bölünür və qaqauz dilində mürəkkəb ixtisarların bəzi növlərinin olmadığı göstərilir (və ya nümunələr göstərilir) (13, s.11). Ancaq müasir qaqauz dilinə nəzər salsaq, orada kifayət qədər mürəkkəb adların işləndiyinin şahidi olarıq:

Onaltı yaşında bān oldum çırak Şkembe Vanka çorbacıda (35, s.10). Bān lāāzımdı kalayım gecelemāā burada, Sızbal Nikolaylarda (35, s.15). Eyni formanı biz türk dilində də görə bilərik. Bu dildə mürəkkəb sözlərlə mürəkkəb ad **birleşik kelime** və **birleşik isim** adı altında fərqləndirilir: “Birleşik isim bir nesnenin ismi olmak üzere yan yana gelen birden fazla ismin meydana getirdiği kelime gurubudur. Bir nesnenin çok defa tek tek de adı olan isimler aynı nesneyi karşılamak, aynı nesneyi beraber ad olmak için doğrudan doğruya eksik olarak yan yana gelir ve birleşik isim yaparlar: Afyon Karahisar, Mehmet Kaplan. Birleşik isim bahsinde birleşik kelime ile birleşik isim birbirine karıştırmamak lazımdır. Birleşik kelime her hangi bir kelime gurubunun kelimelerinin tek kelime halinde birleşmesiyle ortaya çıkan unsurdur: ballıbaba, sivrisinek, ayakkabı, yüzbaşı. Bunlardan gurubun asıl manasından uzaklaşarak yeni bir mana ile bir isim haline gelenler veya gurubun asıl manasından uzaklaşmayıp bir nesnenin adı olarak hususileşenler birleşik kelime haline gelirler. Bunların bir kısmının gurup vurgusu da kaybolur ve tek kelime vurgusuna tabi tutuldukları görülür” (41, s.364).

Qeyd etdiyimiz kimi, qaqaüz dili Oğuz qrupuna daxil olsa da, bəzi xüsusiyyətlərinə görə bu qrupa daxil olan digər türk dillərindən fərqlənir. Qaqaüz dilində ismin quruluşca növlərindən başqa, xüsusi bir forması da var ki, ismin kiçiltmə və əzizləmə forması adlanır. Nəzərə çatdıraq ki, kiçiltmə və əzizləmə forması Azərbaycan dilinin qrammatikasında da vardır, ancaq sözügedən dildən fərqli olaraq, ismin quruluşca növlərindən olan düzəltmə isimlərin tərkibində göstərilir. Belə ki, bu şəkilçilər isimlərə artırılaraq, yeni mənalı kiçiltmə və əzizləmə məzmunlu isimlər əmələ gətirir. Qaqaüz dilində kiçiltmə və əzizləmə formasının morfoloji göstəriciləri 2 qrupa ayrılır: 1) Təkhəcalı və 2) Çoxhəcalı isimlərə artırılan şəkilçilər.

1) Təkhəcalı isimlərə artırılan kiçiltmə və əzizləmə formasının göstəriciləri aşağıdakılardır: caaz-caaz//çaaz-çaaz, yolcaaz, dal-caaz, su-caaz, el-caaz, ev-caaz, kız-çaaz, kuş-çaaz, ses-çaaz, göz-çaaz: Ыа чөмрөк, хализ насыл бир көрпә кызчааз макарки о артык үчбүчүк йыл кары (39, s.29). Ичерида өлүнүн йанында варды та үч кары, бир кызчааз еди-секиз йашында (38, s.109).

Сүтчәз дә она ләзым, йымыртажык та ләзым кайнадасын (37, s.179). Bu şəkilçilər Azərbaycan dilində də fonetik dəyişmələrlə işlənir: -cığaz, ciyəz. Yəni də əvvəlki fikrə qayıdaq ki, qaqauz dilində ğ səsi olmadığı üçün bu şəkilçi dəyişərək “-çaaz, -caaz” formasına düşmüşdür.

2.Çoxhecalı isimlərə artırılan kiçiltmə və əzizləmə formasının göstəriciləri aşağıdakılardır: -cık, -cik, -cuk, -cük//-çık, -çik, -çuk, -çük//-cak, -cak; alma-cık, beygir-cik, yaamur-cuk, üzüm-cük, tokat-çık, piliç-cik, horoz-çuk, öküz-çük. *Йамуржук* чистирер (37, s.207). Хавалар серин, сычка *уфажык*. Оннар гечтиләр да дургундулар бир күчук *мейданжыкта* (39, s.29). Насыл бир сары салкым *йапражыыны* да саурутту, катып башка йапракларлан (38, s.54). О гетирди бир *филжанжык* каймак, сужук, хем ики чашка да чай (38, s.65). Özlədi безбелли *кардашчыыны* (37, s.157). Тә гечер бир *дәдужук*, аркасы бин сүнгүжүк (37, s.101). Нижә дениз далгалары, *лүзгержык* отларын учларында гужула кымылданырды (37, s.131). Нәмçinin sonu -ak, -ek samitləri ilə bitən sözlərə yuxarıdakı şəkilçiləri artırıqda sözün sonundakı k samiti düşür: uşak-uşacık, köpek-köpecik, toprak-topracık, böcek-böcecik, kalpak-kalpacık, kelebek-kelebecik. Sonu -ık, -ik, -uk, -ük samiti ilə bitən sözlərə -cak, -cak şəkilçisi artırıqda k samiti düşür: Karık-karıcak, erik-ericak, kuyruk-kuyrucak, üzük-üzücak: Күчүжүк сокажыкта дәдунун евинин дуварынын арасында бүүәрды дышпыдак (37, s.162). Bu şəkilçilər ismin kiçiltmə və əzizləmə formasından əlavə, sifətin də yaranmasında iştirak edir.

Qaqauz dili Oğuz qrupu türk dilləri arasında daha çox türk dilinə yaxındır. Bu onun leksikasınca özünü daha çox göstərir. Məsələn: Azərbaycan dilində bəzi sözlərin əvvəlində tarixən işlənən “y” samiti düşmüşdür. Bu səbəbdən belə sözlərdə bəzi fonetik dəyişmələr getmiş və ahəng qanununa tabe olmayan milli sözlər kimi lüğət tərkibində əks olunmuşdur. Ancaq bu hadisəni biz istər türk, istərsə də qaqauz dilində görmürük. Deməli, qaqauz dilində bu sözlər öz tarixiliyini qoruyub saxlamışdır. Bəlkə də bu, məhz türk dilinin qaqauz dili ilə daim əlaqədə olması və türk dilinin bu dilə göstərdiyi təsirlə əlaqədardır. Qaqauz dilində də bu kimi sözlər əvvəlində “y” samiti qalmaqla işlənir: yılan, yıldız,

yıldırım, yıl, yüz. “Y” samitinin söz əvvəlində işlənməsi o qədər güclüdür ki, hətta tələffüzdə də sözün əvvəlinə “y” samiti əlavə olunur: *yınsan, yiçki, yöküzüm*, (bunu digər nitq hissələrində də müşahidə etmək olar - *yislak, yüstünə*) (5, s.5). Биркач *йыл* геери, бир йаз вахыдыачан йаамурсузлук курударды кырлары. Ачан чожук гормуш *йыланьы* о саат чыбырмыш саадычлары да ууретмиш, не йапсыннар. Разгелә бурада чыплек аач дурурду, ангысынын тепесини *йылдырым* кырмышты (37, s.132). Ай башламыш байырлар ардына сакланмаа, *йылдызчыклар* гөктә йалабырмышлар (37, s.96). Bir *yöküzüm var, kuuruu koparmadan dama girmes* (41, s.226). Bän *çeşmeyä vardım*

Elimi, yüzümü yudum.

Enteşemi çıkardım

Taş üstünä koydum (41, s.241)

Чок *йылдыз* Дубассарда

Ниструнун шу гозлери

Доздолай хер тарафта

Ойнашер седефлери

Кынэйым би оолларым

Солларым-доруларым

Гирчин хем кави чыкын,

Шуннары тенеледи

Йахты инжа *йылдырым*

Eyni zamanda sözü gedən dildə bu hadisənin əksinə də rast gəlmək olar. Belə ki, türkdilli bir mənbədə “yılan” sözünün “ilan” formasında işləndiyinə də rast gəldim. Nəzərə alsaq ki, bu nümunə atalar sözündə işlənilib, belə güman etmək olar ki, yalnız şifahi nitqdə bu hal baş verir, çünki yazılı mənbələrdə - ədəbi dildə rast gəlinmir: Tatlı dil *ilanı* delikten çıxarır (46, s.223). Fikrimcə, qaqaüz dilindəki bu qarışıqlığın səbəbi onların vahid ədəbi dil normasının olmamasıdır.

Qaqaüz dilində Azərbaycan dili ilə müqayisədə nəzərə çarpan fərqlərdən biri də metateza hadisəsidir. Söz daxilindəki səslərin qarşılıqlı halda öz mövqelərini dəyişməsi hadisəsi metateza-yərdəyişmə adlanır. Nəzərə alsaq ki, qaqaüz dili türk

dilinə daha yaxındır, aydın olur ki, bu dəyişmə qaqauz dilində deyil, Azərbaycan dilində getmişdir. Belə sözlər türk və qaqauz dilində öz tarixiliyini qorumuş, Azərbaycan dilində isə yerdəyişməyə məruz qalmışdır; *toprak*, *kiprik*, *köprü*, *yaprak*, *avrad*. Аачларын сык *йанпраклары* далларын арасындан ера гунун диреклери урэр.

Топрак булу ходул буун

Лаф катгы она кар гун.

Сабаа олэр гелер биаз окуз, тозадарак, атармый бутун *топрак* устуна. Сааде *көпрү* йанында аар дыма дакымты ики йолук копек. *Аврадыны* сорфошларыны хаа. Хава суулду, *йанпраклар* аачларда сансын силрелдилер, сокак горунду супурулмедик. Бричка хызлы байырдан ашаа дыгырланэр хем тафта *көпрүдә* тумбурдадэр (37, s.144).

Sözü gedən dilin leksikasında isimlərlə, onların yazılışı ilə bağlı daha bir fərqlilik vardır. Azərbaycan dilində işlənən, tərkibində “ov” birləşməsi olan sözlər qaqauz və türk dilində “av” şəklində işlənir: av, kavun, tavşan, kavurma və s; Bir keret tə kaçmayasın iki *tavşanın* ardına, zera birisini də tutmayacan (35, s.11). O da hesapladı *avcı* olsun (35, s.13). Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə nəzər salsaq, bu sözlərin “ov” hərf birləşməsi ilə yazıldığını görürük: ov, qovun, dovşan, qovurma və s. Belə sözlərin tərkibində işlənən “v” samiti tələffüzdə qoşadodaq w, bu səs isə “u” səsinin məxrəcinə yaxın olduğu üçün öz mövqeyini u səsinə verir: tauşan-tavşan-tavşan, aucu-awci-avcı, auşam-awşam-avşam və s (32, s.23); Pirku ölä küçükmüş, ani *aucunda* varmış nicä oynasın (35, s.15). Qeyd edək ki, o-a səs əvəzlənməsi xalqın adında da özünü götürür. Bu haqda yuxarıda ətraflı danışılmışdır.

Müstəqil nitq hissəsi olmaqla isimlər öz spesifik xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən seçilir. Ancaq hələ də dilçilikdə isim və sifətlər bir-birilə qarışdırılır və mübahisə obyektinə çevrilir. Türk dilli əsərlərdə belə fikir irəli sürülmüşdür ki, guya bu dillərdə isim, sifət və zərflər bir-birindən seçilmir. Bu fikrin nümayəndələri cümlədə təyin rolunda işlənən isimləri səhv olaraq sifət kimi səciyyələndirir-taş, yolcu, baş və s. Bu tipli sözlər isimdir, yalnız cümlə daxilində

təyin funksiyasını daşıyır. Daha dəqiq desək, onlar sintaktik baxımdan dəyişir, başqa cümlə üzvü olur. Morfologi baxımdan isim olaraq qalır. F.Zeynalov qeyd edir ki, bu sözlərin rus dilinə tərcüməsindən çıxış edən tədqiqatçıların bəzisi bu tipli sözlərin sifət olduğunu səciyyələndirirlər və göstərirlər ki, türk sistemli dillərində təyin kimi çıxış edən hər bir söz sifət hesab olunmalıdır. S.Kenesbayev yazır ki, bir-birinin yanında duran iki ismin birincisi sifətdir (20, s.76). Doğrudur, bu birləşmələri rus dilinə tərcümə etdikdə birinci tərəf sifət kimi çıxış edir, ancaq bu özünü türk dillərində göstərmir və bu fikri eynilə türk dillərinə aid etmək olmaz. Cümlədə təyin olsa da onu cümlədən ayırdıqda heç də özünü sifət kimi göstərmir, nə sifətin şəkilçilərini qəbul edə bilər, nə dərəcə kateqoriyaları üzrə dəyişir. Ancaq ismin kateqoriya göstəricilərini çox asanlıqla qəbul edib dəyişə bilər. Azərbaycan dilində və digər türk dillərində olduğu kimi qaqauz dilində də isimlər sifətləşə-atributivləşə bilər. Cümlədə iki isim yanaşı gəldikdə onlardan birincisi sifətləşir. Belə ki, birinci isim öz xüsusiyyətini itirərək sonrakı ismi müxtəlif formada izah edir: *Yolcu Şahpaz kimseye bakmas* (46, s. 224). İslää kafadar *taş* köprüdən paalı (35, s.17). Bəzən iki isim yanaşı gələrkən onlardan birincisi adlıq halda olub sifətləşsə də, onu çıxışlıq salıb asanlıqla isim olduğunu görmək olar: *taş köprü-taştan köprü, altın üzük-altından üzük*. Bu haqda M.Yusifov yazır: “İş və hadisənin şıxışlıq nöqtəsi barəsindəki anlayış ümumi təsəvvürlə müşayiət edildikdə isə hal şəkilçilərinin işlədilməsinə ehtiyac olmur” (8, s. 186). Qaqauz dili kitablarında bu tipli sözlər “adlıktan bellilik” başlığı altında verilir. Beləliklə buradan aydın olur ki, qaqauz ədəbiyyatında sifətləşən isimlər sifət yox, isim kimi götürülür və hətta təyin deyil, adlardan formalaşan təyin adlanır. Kaalar içində mekledärdilər *tüfek* kılıcınnan saman adamnar saplasın (47). Al alma, kızıl alma, Sergenä dizil alma (47). O uzandı dökää da kahırdan içmää taa bir *filcan* şarap (35, s.27). Bana karşı gelir iki *günnük* evli bir insan (35, s.28). Karısı giydi kısa, koratlı fıstanını hem *deri* yakalı paltosunu (35, s.29). Doka ilk sefer yaşamasında tutardı elində *onun adına* kiyat (35, s.29). Önüdə dururdu orta *yaşta* bir adam (35, s.30).

II FƏSİL

İsmin qrammatik kateqoriyaları

İstər qaqauz, istərsə də oğuz qrupuna daxil olan digər türk dillərində ismin 4 qrammatik kateqoriyası var.

1. Kəmiyyət kateqoriyası
2. Hal kateqoriyası
3. Mənsubiyyət kateqoriyası
4. Xəbərlik kateqoriyası

Kəmiyyət kateqoriyası. Kəmiyyət kateqoriyası Oğuz qrupu türk dillərində morfoloji, leksik-semantik və sintaktik üsulla yaranır.

1) Morfoloji üsul dedikdə, sözlərə artırılan xüsusi kəmiyyət göstəricisi olan “-lar, -lər, -nar, -när” şəkilçisi nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində olduğu kimi, qaqauz dilində də isimlər tək və cəm olmaqla 2 qrupa ayrılır. Xüsusi isimlər varlığının tək olması ilə fərqləndiyi üçün həmişə təkde işlənir. Lakin bəzən üslubla bağlı olaraq, cəmlənə də bilir: Gagavuzlar, Çobanlar. Bu hala Azərbaycan dilində də rast gəlmək olar ki, belə sözlər yalnız nəsil, davamçılar mənasını ifadə etdikdə cəmlənə bilər. Ümumi isimlər isə həm təklik, həm də çoxluq, topluluq bildirir. Tək isimlər olduğu kimi, heç bir morfoloji göstərici əlavə etmədən yaranan isimlərdir: insan, torpaq, uşaq, ağac, yarpaq (Azərbaycan dilində); kuş, insan, vətəndaş, yazıçı, gezi, balıq və s. (qaqauz dilində). Qaqauz dilində ümumi isimlərin cəm forması -lar, -lər// -nar, -när şəkilçisinin köməyi ilə yaranır. Şüalar, bataklıklar, vətəndaşlar, umutlar, evlər: Kitablar rayonlara vaxtında göndərildi (7, s.38). Adamlar təbiətə gözəllik gətirir. (7, s.38). Onun geçti kırançılı, şüpeləri, dalgalanması (35, s.9). Kauşar gündən batı da *bulutlar* durardılar kırmızılı (35, s.10). Gecə yarısına dooru *düüncülər* başladılar daalışmaa (35, s.11). Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, qaqauz dilində sözün sonu “m, n” samiti ilə bitərsə, “-lar// -lər” şəkilçisi “-nar// -när” şəkilçisi ilə əvəz olunur: insannar, günnär, bayramnar, altunnar: Uzun hem zor yıl geçtikdən sora Bayır oolu getirmiş *insannarı* denizin boyuna (35, s.27). Farfirin dolayanında yanardılar kolaca saplı *mumnar* (35, s.28). Bayır sırtında çok yerlərdə var lüzgär *dermenneri* (35, s.9). Şindi yokmuş neylän ölçsünnär *altinnarı* (35, s.14). *Adamnar* oturerlar dernektä taa bol, kimisi kār uzanıp yater (35, s.16). Cəm şəkilçisi qəbul etmiş isim ardıcıl olaraq, ismin digər kateqoriyalarının göstəricilərini də qəbul edə bilər: əgər isimlərin qarşısında hər hansı bir kəmiyyət

göstəricisi ismin miqdarını bildirən saylar varsa, o zaman isimlərə “-lar//-lər”, “-nar//-nər” cəm şəkilçisi artırılmır. Belə hallarda isimlər tək formada işlənir. Bu formanı biz əksər türk dillərində də görə bilərik. Ancaq türk dilində saydan sonra cəm şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə də rast gəlmək mümkündür: üç talebeler, altı kitablar, kırk vezirlərin hikayətləri, üç aylar (receb, şaban, ramazan), eyni zamanda həm türk, həm Azərbaycan dilində növ anlayışını bildirdikdə də isimlər cəmdə işləyə bilər. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində kəmiyyət göstəricisi kimi digər şəkilçilər də göstərilir. Məsələn; isimlərdə xəbərlilik göstəricisi, mənsubiyyət şəkilçiləri və s. Çünki isimlər xüsusi kəmiyyət göstəricisini qəbul etmədikdə belə, göstərilən şəkilçilərlə işləndikdə onda müəyyən miqdar anlayışı yaranır ki, bu da kəmiyyət kateqoriyasının varlığını göstərir. Fikrimcə, eyni qrupa daxil olduğu üçün qaqauz dilində də bu şəkilçilərin işlənməsi və onların eyni funksiyanı yerinə yetirməsi bizə deməyə əsas verir ki, qaqauz dilində də kəmiyyət kateqoriyası yalnız “-lar, lər//-nar, -nər” şəkilçisi ilə deyil, digər şəkilçilərlə də yarana bilər. “-lar, -lər//-nar, -nər” əşyanın çoxluğunu bildirirsə, digər şəkilçilər əlamətin şəxsə görə çoxluğunu bildirir; 1. “-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz, -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz” mənsubiyyət göstəricisi olub, yalnız şəxsin çoxluğunu ifadə edir; kiyad-ım, kafamız, küü-müz, yazıcı-nız. 2. “-ız, -iz, -uz, -üz” və “-q, -k” xəbərlilik şəkilçiləri isimlərə qoşularaq, ikinci və üçüncü şəxsin cəmini bildirir. Ancaq Azərbaycan dili ilə müqayisədə qaqauz dilində “-q” şəkilçisi işlənmir, yalnız “-k” işlənir və ancaq keçmiş zaman məzmunlu ismi xəbərlərlə, yəni idi (dı), imiş (miş) hissəciyi ilə birgə işlənir; uşak-tı-k, hasta-ydı-k, işçi-ydı-k, satıcı-ymış-ık və s. 3. -lık, -lik, -luk, -lük//-nık, -nik, -nuk, -nük” şəkilçisi ilə yaranan bir qrup sözlər topluluq bildirir; kül-lük, saman-lık, odun-luk, biber-lik, taş-lık.

2) Kəmiyyətin leksik-semantik yolla ifadəsi. 1. Tək halda sayılması mümkün olmayan əşyaları bildirən sözlər kəmiyyət etibarilə topluluq bildirir; bal, süt. 2. Türk dillərində elə sözlər var ki, cütlük, qoşalıq anlayışını ifadə edir və tərkibində eyni zamanda əşyanın kəmiyyətini də bildirir. Belə sözlərə cüt bədən üzvlərini bildirən isimləri göstərmək olar; kulak, bilek, el, göz, burnu, dudak, böbrek, bacak, tiş və s. Türk dillərində *z,k,l,m,n,r,s,ç* və *ş* ünsürləri tarixən

kəmiyyət əlamətinin göstəricisi kimi çıxış etmişdir. Bu haqda B.A.Serebrennikov yazır: “Topluluq bildirən *z,k,l,m,n,r,s,ç* və *ş* göstəricilərini isim və sifətlərin kiçiltmə, azaltma bildirən şəkilçilərində, feillərdə hərəkətin təkrarlığını bildirən forma şəkilçilərinin tərkibində asanlıqla seçmək olur”. Bu göstəricilər türk dillərində bir sıra sözlərin tərkibində daşlaşsa da, kəmiyyət göstəricisi kimi izlərini itirməmişdir (36, s.89-94).

3) Kəmiyyətin sintaktik yolla ifadəsi. Bu qrupa sayların köməyi ilə yaranan və əşyanın kəmiyyətini ifadə edən isimləri göstərmək olar; beş adam, iki üyrenci, dokuz üyretmen və s.

Bir qrupa daxil olan dillərdə eyniliklər, oxşarlıqlar olsa belə, müəyyən fərqli məqamlar da var ki, həmin fərqli xüsusiyyət yalnız bu və ya digər dilə daxildir. Məsələn, nümunə kimi “-lar, -lər” şəkilçisinin digər funksiyasını göstərə bilərik. Azərbaycan dilində yalnız kəmiyyət kateqoriyasının göstəricisi olan bu şəkilçi türk dilində isimlərə qoşularaq qohumluq anlayışını da ifadə edir. Qaqauz dilinin türk dilinə yaxınlığını nəzərə alsaq, bu formanın qaqauz dilində də işləndiyini görürük. Kalktık hepsimiz o saat da qittik *dadulara* (37, s.190). Bu misaldan aydın olur ki, “-lar, -lər” şəkilçisi qaqauz dilində yalnız cəmlik kateqoriyasının göstəricisi deyil, qohumluq münasibətini bildirən şəkilçi kimi də işləyə bilər: Siz kalajeniz içerdä, ama bän qidiverejäm *dadunnara* (37, s.187). Bän läözımdı kalayım gecelemää burada, Sızbal Nikolaylarda (35, s.15).

Bundan başqa, Oğuz qrupuna daxil olan digər türk dillərdəki kimi, qaqauz dilində də elə isimlər var ki, formaca təkdə işlənsə də, mənaca topluluq, çoxluq bildirir. Belə isimlər morfoloji əlamət qəbul etmədən, yəni formaca tək, məzmunca cəm, topluluq anlayışını ifadə edir: sürü, millet, halk, partiya, toplu: Артык шинди дә дуйэр узакта олан хем йакында олан *халклар* (37, s.134). *Партия* – бир кол – миллион панча; *Партия* – топлу миллион омуз (37, s.166). Ama tivilizatiyalı *halklarda* var çirkin adətlär hem pek titsi şennenmeklär (35, s.18). Belə isimlərin kökü topluluq bildirsə də, onlar cəm şəkilçisini də qəbul edə bilər: milletler, sürüler, xalklar. Bəzən toplu isimlərlə cəm şəkilçisi qəbul etmiş isimlər bir-birilə qarışdırılır. Diqqət etmək lazımdır ki, ismin mənaca topluluq bildirməsi ilə onun

kəmiyyət göstəricisi qəbul edərək cəmlilik bildirməsi eyni deyil. Birincinin əsasında sözün leksik-semantik mənası durur, yəni formaca təkdə olur, onun tərkibində heç bir kəmiyyət göstəricisi iştirak etmir, ikincidə isə qrammatik proses gedir, yəni şəkilçi vasitəsilə formalaşır (15, s. 227-228).

İsmlərdə hal kateqoriyası. Öncə qeyd edək ki, Azərbaycan dilində ümumi qrammatik kateqoriyaların müəyyən edilməsi bir sıra dolaşılıqlığa səbəb olmuşdur: Bəzən qrammatik, bəzən morfoloji xüsusiyyətlər əsas götürülməklə bölgülər bir-birindən fərqlənmişdi. Hallanma-hal kateqoriyası qrammatik (morfoloji-sintaktik) kateqoriya olub, isimlərə aid edilir. İsimlər (bəzən də isimləşmiş digər nitq hissələri) cümlə daxilində digər sözlərin və feillərin tələbilə, xüsusi morfoloji göstəricilər qəbul edərək müxtəlif formalara düşür. Bu zaman onun qəbul etdiyi morfoloji göstəricilər hal şəkilçiləri adlanır. Hal kateqoriyası Azərbaycan dilində olduğu kimi, qaqaüz dilində həm morfoloji, həm də sintaktik kateqoriya hesab olunur (34, s.83-84). Belə ki, isimlər cümlə daxilində digər sözlərlə əlaqəyə girərkən xüsusi şəkilçilərin köməyi ilə dəyişdikdə morfoloji kateqoriyaya, üzvlənərkənsə sintaktik kateqoriyaya aid edilir. İsimlər adlıq haldan çıxıb digər hallar üzrə dəyişdikdə cümlə üzvlərinə görə də dəyişir (İsimlər cümlədə bütün cümlə üzvü vəzifəsində işləyə bilər). Əgər morfolojiyə bəhsində ismin yalnız hal şəkilçilərindən, onların sistemindən, yəni şəkli dəyişmələrindən söhbət gedirsə, sintaksisdə həmin şəkilçilər vasitəsilə ismin müxtəlif cümlə üzvü olması, əlaqə və münasibətləri öyrənilir.

Eyni zamanda maddi varlığın əsasını əşya və onun hərəkəti, yəni isimlər və feillər, onlar arasında münasibət təşkil edir. Bu münasibətin yaranması üçün də feillərlə isimlər cümlə daxilində bir-birilə əlaqəyə girir və nəticədə feillərin təsiri ilə isimlər dəyişir, yəni qrammatik göstəricilər, daha dəqiq desək, hal şəkilçiləri qəbul edir. Deməli, hallanma ismin xarakterik morfoloji xüsusiyyətidir. Azərbaycan dilində ismin halları 2 qrupa ayrılır: qrammatik və məkani qrammatik hallar (34, s.83).

Qrammatik hallar (adlıq, yiyəlil, təsirlik) formaca morfoloji, vəzifəcə sintaktik tələblərə tam şəkildə uyğun gəlir. Morfoloji – sintaktik vahidlərin vəhdətini özündə əks etdirir. Məkani qrammatik hallar (yönlük, yerlik, çıxışlıq) isə sadalanan

tələblərdən əlavə həmçinin məkan anlayışını da ifadə edir. Belə isimlərin mənə və məzmununda məkan çalarları üstünlük təşkil edir. Məsələn: yönlük hal məkana yönəlmə, yerlik hal obyektə yerləşmə, çıxışlıq hal isə obyektə çıxma hallarını qabarıq şəkildə əks etdirir. Hal şəkilçiləri sözlər arasında əlaqə yaradan sözdəyişdirici şəkilçilərdir. Bu şəkilçilər vurğulu olub sözlərə bitişik yazılır. İsmi hal şəkilçiləri çox qədim tarixə malik olan bir prosesdir. Əsrlərin formalaşdırdığı bu şəkilçilər müxtəlif dövrlərdə müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənərək isimlərin hallarını yaratmışdır.

Adlıq hal

Bu hal başlıca olaraq, subyekt halı olub, şəxs, əşya və hadisənin adını bildirir. Bu hala verilən addan da məlum olur ki, o, yalnız əşyanın adını göstərmək vəzifəsini daşıyır. Morfoloji əlaməti yoxdur, cümlədə isə əsas sintaktik vəzifəsi mübtədərdir. Ancaq əlavə olaraq ismi xəbər, təyin, zərflik vəzifələrində də işlənir.

Mübtədə vəzifəsində: Pokrovskaya da öz əsərində qeyd edir ki, adlıq hal kim? nə? suallarına cavab verir - kasaba, sokak, günəş (ne?), üredici, komşu (kim?). Azərbaycan dili ilə müqayisə etsək, görürük ki, qaqauz dilində adlıq halın sualı kimi hara? sualı göstərilməyib və Azərbaycan dilində hara? sualına qaqauzca da nə? sualı uyğun gəlir: qəsəbə- hara? kasaba- ne?

Ушак оннарда йокту, макарки оннар артык дөрт йыл насыл евлийдиләр (39, s.3). *Гөк* ачыкты, *гүнеш* шыларды кескин (39, s.15). *Сокак* шаматасыз калды, *күйләр* дерин уйкуйа далды (37, s.247). *Гена* бир даргын *гүлүш* йарды орталыы (39, s.19). Ихтийарын гөзлеридә *йашлар* пейда олдулар (37, s.248). *Йылдыз* гөзлерини ачәр, йарым аазлан да *ай* гүлүмсер (37, s.248).

Qeyd edək ki, cümlədə şəkilçisiz işlənən bütün sözlər heç də göründüyü kimi, adlıq halda olmaya da bilər. Belə sözlər qeyri-müəyyən təsirlik halda olub, ilk baxışda adlıq hal təsirini bağışlayır. Ancaq belə isimlər başqa halda olduğu üçün cümlədə də başqa cümlə üzvü - tamamlıq vəzifəsində çıxış edir: Алды башына бир *шал* да чыкты качарак капудан (37, s.187). Кенди тез гидип гетирди бир чанак суук *фасула* (39, s.16). Buradakı “шал, фасула” sözləri obyekt bildirən və subyektin yerində işlənən isimdir.

Təyin vəzifəsində: Qeyd edək ki, isim digər isimlərlə birləşərək I növ təyini söz birləşməsi yaradır və bu zaman birinci tərəf necə? hansı? suallarına cavab verərək təyin olur: *Taui* йол гөтүрер илин машинаы колхозун кырларындан (37, s.235). Не gözäl гүnnär гелди, *фукара* ауллара (37, s.209). *Гагауз* йазыжынын икинжи проза кийады ачыклээр ики генч айленин илишкилерини (39, s.51). *Tauiчы* Мити колхоза пынар дүздү (37, s.34). *Дүүнжү* инсан чок топланды да софрайа шен отурду (37, s.209).

Adlıq hallı isimlər qoşmalarla birlikdə işlənərək cümlədə zərflik vəzifəsində də çıxış edir: O seni dokuz punara *su için* götürəcək дә susuz getirecek (35, s.38). O çalardı *yaradılış için, yılın vakıtları için, izmet için hem sevgi için* (35, s.39).

Xəbər vəzifəsində: Беним достум ен ий *баскетчуйду* (37, s.24). Оннар да бизим гиби *инсандыр* (37, s.239). Ал, гөтүр бени узаа, денизä, *олуруз йолдаш* хем да *кардаш* орада (43, s.79). О зенгин адам беним *дайымды* (38, s.3). Bän senin yanında bir *uşakım* (35, s.16). O bir gözäl yapıda zabun *insancıktı* (35, s.16). Ne kadar büyük olsun onun şanı, *taştır* onun nişanı (46, s.222). Öünme *kötülüktür* (46, s.222). Adlıq hal cümlədə yalnız feillə deyil, həm də başqa nitq hissələri (ismi xəbər) ilə əlaqədə olur.

Yiyəlik hal

İsmin yiyəlik halı iki əşya arasında sahiblik, aidlik məzmununu ifadə edir. Bu münasibət sahib şəxslə mənsub əşya arasında mövcud olduğundan təklikdə deyil, mənsubiyyət şəkilçili sözlə birlikdə işlənir və söz birləşməsi əmələ gətirir. Bu səbəbdən də yiyəlik hallı isim birbaşa olaraq feillə əlaqələnmir. Qaqauz dilində də yiyəlik hal samitlə bitən sözlərə -ın, -in, -un, -ün: çobanın, baaların; saitlə bitən sözlərə isə -nın, -nin, -nun, -nün: bobanın, derenin; şəkilçilərinin köməyilə yaranır və kimin? neyin? sualına cavab verir. Qeyd edək ki, -ın, -in, -un, ün şəkilçisi mən//biz əvəzliyinə qoşularkən dəyişərək -im formasına düşür. Müasir dövrdən fərqli olaraq, tarixi mənbələrə nəzər salsaq M.Kaşğarının əsərində yiyəlik halın əvəzliyə artırılarkən də dəyişmədiyini görürük: -bizin ev. Həmçinin müasir çuvaş dilində də bu forma özünü qorumuşdur- manan. Ancaq oğuz qrupu türk dillərində formasını dəyişərək -ım şəklinə düşür.

Pokrovskaya qeyd edir ki, qaqaüz dilində ismin yiyəlik halı sonu -ak, -ek şəkilçisi ilə bitən sözlərə qoşulduqda sözün son samitinin təsiri ilə bu şəkilçi -an, -än formasına düşür: uşa-an, ekmä-än. O çocuk sa *inään* içində (47). Ancaq bu xüsusiyyət sonu k samiti ilə bitən bütün sözlərə aid edilir: çocuun, saalık. Çam kokusu urdu *çojuun* burnusuna. Paklık *saalun* yardımcısıdır (46, s.222). Bu hadisə həmçinin yönlük və təsirlik hallarda da özünü göstərir.

Qaqaüz dilində də ismin yiyəlik halı özündən sonra gələn sözlərlə birləşərək III növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirir: uşa-an anası, kasabanın sokakları. *Токатларын капусунда* гүлерак дурарды Лена (39, s.5). *Көр гаарганын йувасында* – кулакты, ама «гемижилерä» орда *душманын ерлерийди* (39, s.5). *İlk yaz havası* duudurardı üreemdä işlää *ilk yaz duyusunu* (35, s.19). Nümunələrdən də aydın olur ki, yiyəlik hal iki yerə ayrılır: müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik hal.

Müəyyən yiyəlik halda olan sözlər konkret şəxsi bildirərək, -ın, -in, -un, -ün şəkilçisinin köməyi ilə yaranır. Qeyri- müəyyən yiyəlik hal isə şəxs və əşyanı konkret deyil, qeyri- müəyyən yiyəlik halda mövcudluğunu bildirir və onun yaranmasında heç bir şəkilçi iştirak etmir. Konkret olaraq şəkilçi görünməsə də, onu müəyyən yiyəlik hal formasına da salmaq olur. Pena geçti da açtı *içer kapusunu* (35, s.19). Bän yazerim *halk türkülerini* (35, s.19). Daada braayer onu bir *aaç altında* (35, s.24). Tə o açtı oynak tokatçıı, to yetiştı *dışar kapusuna*, urer ona (35, s.29).

Bu cümlələrdə yiyəlik halın şəkilçisi görünmür, ancaq onu mənsubiyyət şəkilçili sözün iştirakı ilə ayırd etmək mümkündür. Bu xüsusiyyətinə görə o, adlıq hala oxşayır. Qeyri- müəyyən yiyəlik halın adlıq haldan fərqi odur ki, adlıq hal müstəqil işlənərək mənsubiyyət tələb etmir. Yiyəlik hal isə (istər müəyyən, istərsə də qeyri-müəyyən yiyəlik hal) adlıq haldan fərqli olaraq, mənsubiyyət şəkilçili sözlə bərabər işlənir. Əgər sahib şəxs varsa, sahib şəxsə mənsub əşya da olmalıdır, sahiblik və mənsubluq anlayışı yiyəlik və mənsubiyyət şəkilçili sözləri bir-birinə bağlayır. *Çam kokusu urdu чожуун бурнусуна* (43, s.17). Алды бир дерин йол онүндä *деренин өбүр тарафына* көр гаарганын йувасына доору (43, s.8).

Cümlədə yiyəlik halda olan söz müstəqil işlənmədiyi üçün müstəqil cümlə üzvü də ola ola bilmir. O, özündən sonra gələn mənsubiyyət şəkilçili sözlə birlikdə əsasən tamamlıq, həmçinin digər cümlə üzvü olur.

Mübtədə vəzifəsində: Burada саклйдылар *душманын топлары* хем аскери те бу тенә- Курбаа Бабусуйду (43, s.6). *Комушуларын харман ери* – Мержан адасыйды (43, s.5). *Ленанын батусу* беним адамым дургудэр мотоцклайы йардым етсин дейни бу йолжулара (39, s.41). Кати *булүнун, бай Ванинин сойлары* оннарын ен йакын комшулары (39, s.51).

Tamamlıq vəzifəsində: Ачты *буз долабыны*, чыкарды чөлмаа кирез соклан, сора койду масайа чайнии сыжак суйлан (39, s.10). Казгын синди да копушту камышлаа доору да етишдирди гечмää *сүрүнүн өнүнү* (38, s.35). Бән бу *буз шырасыны* буйур едежәм салт катып она сыжак су (39, s.10).

Zərflik vəzifəsində: О школада *јүренижци занатында* чалышарды (39, s.3). Карымы *ушак башчасында* лафлан далээрлар, аалайарак евә хергүн гелер (39, s.3). Yaşardı Piti bir yıkık *evin sobası içində* (47). *Şatranın taligasında* vardı onların tertipleri(47). Sanırdık, ani bu çingenelär çok vakıt yaşayaceklar bizim *küüyün kenarında* (47).

Yiyəlik hallı söz həmişə mənsubiyyət şəkilçili sözlə birlikdə işləndiyi üçün ayrılıqda cümlə üzvü ola bilmir. Lakin bəzi hallarda Azərbaycan dilində olduğu kimi, qaqaуз dilində də yiyəlik hallı söz xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək cümlənin xəbəri ola bilir. Qaqaуз dilində də xəbərin bu forması “adlardan predikatlar” adı altında verilir: Киатлар *Мутининдур* (37, s.23).

Azərbaycan dilində müşahidə olunan hal əvəzlənmələrinə qaqaуз dilində də rast gəlmək olar. Bu dildə bəzən təsirlik hal yiyəlik hal əvəzində işlənə bilər: Köroğlu erindən fırladı işidip Zaarı için, kucakladı viziri, öptü *ikisini* də gözlerini (47).

Yönlük hal

İsmin yönlük halı hərəkətin yönəldiyi şəxsi, əşyanı, hərəkətin istiqamətini, çatacağı son nöqtəni, zaman və məkan hüdudunu bildirir və kimə? nəyə? suallarına cavab verir. Yönlük hal, əsasən, feillərin tələbinə görə dəyişsə də, bəzən isimlərlə də bağlı olur. Yönlük hal hallana bilən sözlərin kökünə və ya əsasına -a, -ä (samitlə bitən

sözlərə): panayıra, eva; -ya, -yâ (saitlə bitən sözlərə) komşu-ya, pənçere-yâ; şəkilçiləri artırılmaqla yaranır. Sonu -k (-ak) hərfi ilə bitən isimlərə yönlük hal şəkilçisini əlavə etdikdə təsirlik halla demək olar ki, eyniyyət təşkil edir: sokak+a=sokaa, sokak+ı=sokaa. Bu hadisə k səsinin sözdə düşməsi ilə əlaqədardır. Türk dilinə nəzər salsaq, görürük ki, bu tipli sözlərə saitlə başlanan şəkilçi artırıqda k-ğ əvəzlənməsi baş verir. Ancaq qaqaüz dilində ğ səsi olmadığından sait səs qoşalaşması baş verir. İstər Azərbaycan, istərsə də türk dilində bəzi ikihecalı isimlərə saitlə başlanan şəkilçilər əlavə etdikdə sözdəki son sait səs düşür: şəhre. Beni ilk gündən bu *şehre* meftun eden

Gözleri gökmavi bir Tatar kızı olmalı.

Qaqaüz dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində yönlük hal həmçinin haraya? sualına da cavab verir. Kimə? nəyə? suallarına cavab verən sözlər cümlə üzvünə görə tamamlıq, ismi xəbər (bu zaman əşya, obyekt bildirir), haraya? sualına cavab verən isimlər isə zərflik olur (məkan, zaman anlayışını ifadə edir). Ancaq qaqaüz dilində göstərilən mənbələrə əsasən yönlük hal kimə? nəyə? sualına cavab verir (24, s.274-275). Гемидә оннар үзәрдылар түрлү-түрлү адсыз *адалара* (43, s.5). Саманнык үстүна оннар топламыштылар чылк йымырталары да оннарлан атеш едардиләр *душмана* (43, s.8). Далкан тез етишли *дерейа* (43, s.9). Ачан балтада саз битирди; чожуун гелмәзди *аклысына* о карагөзка (43, s.17). Ама чожук бакарды лампа *шафкына* өлә, сансын диилди ер үзүндә (43, s.82).

1. Yönlük halda olan sözlər və birləşmələr məzmunundan asılı olaraq, hərəkətin yönəldiyi məkanı bildirir: Икинжи гүнү сабайлан алэр *елинә* ики кеди, пинер атлы бир кечийа да йолланээр боярын *аулуна* (37, s.90). Ertesi günü onnar gittilər *primariyaya* kurdular dokumentleri (47).

2. Cümlədə işlənən feillərin tələbi ilə yönlük hal hərəkətin yönəldiyi son nöqtəni bildirir: Açan gitti *konaana*, padişah dedi onikilernä. Avşamneen onnar ikisi da döndülär genä *konaa* (35, s.9).

3. Qoşmalarla işlənərək məsafə, zaman, istiqamət anlayışını ifadə edir: Çadır bezindän pateşkalı yolcu torbası sırtımda ban bir *evä kadar* geçərim üülendän *poyraza dooru* bayır sokaandan (35, s.33). Sən böla yavaş gelirsən, biz *avşamadak*

ta eva yetişmeyeceyiz (35, s.68). Buradan *dizədək* batmayınca, yoktu nicə geçməə (35, s.35).

Yönlük halda olan söz və birləşmələr cümlədə xəbər vasitəsilə idarə olunaraq müstəqil sintaktik vəzifə daşıyır. Cümlədə yerinə yetirdiyi funksiyadan asılı olaraq, tamamlıq, zərflik və xəbər ola bilir.

Tamamlıq: Döktüm bən *çuvala* bir demirli çavdar, koydum *kotikaya* o çovdarı, hem kazmamı, koşuldum *şilteya* da gittim kıra güzlük ekmaa (35, s.41). Pindi *beygirinä* Köroğlu da yollandı aramaa bir çocucak oolluk (47). Футбол мейданында хепсинä *спортчулара* вар ер (37, s.31).

Zərflik: Yönlük halın zərflik vəzifəsində işlənməsi onun mənası ilə də bağlıdır. Belə ki, məkan mənası ifadə etdikdə cümlə üzvü kimi zərflik, məkan yox, obyekt tələb edirsə, bu zaman tamamlıq vəzifəsində çıxış edir: Aylak insannar çıkırdılar küüdən da sevinirdilər güneşli *havalara*, ani gelmişti bizim *küüyümüzä*. Ta uuradı Köroğlu bir genç *padişaa* hanumun *topraana*. Yaklaşdı o *seraya*, orada sa pençeredən baker *padişaa* hanum (47). *Denize* düşen samandan tutunur (46, s.218). Xəbər: Бу чичекләр *Мамуяадыр* (37, s.24). Hal əvəzlənmələrinə gəlincə, bu dildə təsirlik və çıxışlıq hal yönlük halı əvəz edə bilir; Ortalıkta kalırdı bir ihtər babu, ani otururdu geni çit eteklən sarılı *beldan*. Getirəbilirsən onu *burayı* getir. Biz da gideriz *orayı* (47). Bundan başqa, yönlük hal özü də -la, lə qoşmasının yerində işlənir: Ben *hakime* danışım, sen benim olacaksın.

Təsirlik hal

İsmin təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş söz və söz birləşmələri üzərində iş, hal, hərəkət icra olunan və hərəkətin təsirinə məruz qalan əşya və obyekt bildirir. Digər oğuz dillərində olduğu kimi, qaqauz dilində də ismin təsirlik halı sonu samitlə bitən sözlərə -ı, -i, -u, -ü: kıyadı, işi, yaamuru, südü; saitlə bitən sözlərə -yı, -yi, -yu, -yü şəkilçisi artırmaqla yaranır və kimi? neyi? ne? suallarına cavab verir (Azərbaycan dilində isə sonu saitlə bitən sözlərə n bitişdiricisi əlavə olunur: -nı, -ni, -nu, nü. Qaqauz dili bu xüsusiyyətinə görə türk dili ilə oxşarlıq təşkil edir): karı-yı, kedi-yi, kuzu-yu, sürü-yü. Tatlı dil ilanı delikten çıkarır (46, s.223). Copa чекетти топламаа софрайы (43, s.31). Babu brakmış *kofayı* da gitmiş daduya

(47). Yıkarkan gelir bir canavar, kavrayor *şkembeyi* da yudayor onu bütün (47). Samannıkta iyneyi arama (46, s.223). Bu misallarda işlənən *coфрайы, kofayı, şkembeyi, iyneyi* sözləri ismin təsirlik halında olub, işin icrası üçün lazım olan obyektləri bildirir. Bu dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, sonu -ak, -ek hərfləri ilə bitən sözlərə -ı, -i, -u, -ü şəkilçiləri deyil, -a, -ä şəkilçisi artırılır. Daha doğrusu, sonu k samiti ilə bitən sözlərə təsirlik hal şəkilçisini əlavə edərkən söz sonundakı sait səs qoşalaşır və bu zaman təsirlik hal yönlük hala bənzəyir. Bəzən bir çox dilçilər bu formanı əsas götürərək hal əvəzlənməsi kimi də izah edirlər. Fikrimcə, bu, formanın bir-birinə bənzəməsindən başqa bir şey deyildir: ahma-a, çocu-u, eşa-a, inä-ä; Yollamışlar *çocu* gütsün *inää*. Getirer babu *buçaa*, bastırerlar *inaa* da keserlar (47). Almış babu kofayı, gitmiş saamaa *inaa* (47). Parai veren düdüü çalar (46, s.222). Qaqauz dilində mənsubiyyət şəkilçili ismin hallanmasında fərqlilik vardır. Belə ki, sonu saitle bitən sözlərə təsirlik hal şəkilçisi əlavə etdikdə y bitişdiricisi əlavə olunursa -yı, -yi, -yu, yü, bunu mənsubiyyət şəkilçili sözə aid etmək olmaz. III şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimlər təsirlik hal şəkilçisini qəbul edərkən y deyil, n bitişdiricisini tələb edir: Balı tutan *parmaanı* yalar (46, s.216). Далкан силди *йашларыны*, бакынды булсун бир йардымжы кендина (43, s.7). Йаклаш бана да узат *авучларыны* фенерин үстүнә (43, s.11). Meyhaneci havardayı sever, *kızını* vermez (46, s.221). Evelki *ahtını, sevdanı*, aldın mı bendän? (46, s.237). Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində bütün məqamlarda sonu saitle bitən sözlərə təsirlik hal şəkilçisi əlavə etmək üçün n bitişdiricisindən istifadə olunur: atasını, qalanı.

Qaqauz dilində təsirlik halın Azərbaycan dilindən fərqi odur ki, Azərbaycan dilində təsirlik hal kimi? nəyi? haranı? nə? suallarına cavab verdiyi halda, qaqauz dilində bu hala rast gəlinmir. Çox güman ki, bu xüsusiyyət qaqauz dilinə slavyan dillərinin təsiri ilə əlaqədardır. Çünki slavyan dillərində də təsirlik halda haranı? sualı işlənir. Ани о етишдирди гезмää *Москвайы* (37, s.23). *Denizi* geçtik deredä buulacas (46, s.219) (haranı? yox, nəyi? sualına cavab verir).

Təsirlik hala aid əsas xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, o, həmişə feillərə, feili xəbərə aid olub, onlarla birlikdə işlənir. Məsələn; nümunələrdə görürük ki,

йашларыны сөзү силди, авучларыны сөзү узат feilinə, софрайы сөзү исə топламаа feilinə aid olub, hərəkətin obyektini, işin təsir edildiyi nöqtəni bildirir. Burada hərəkətin obyektə təsiri aydın görünməkdədir. Onu da qeyd edim ki, təsirlik halla işlənən feillər təsirli feillər adlanır. Hərəkətin təsirinə məruz qalan sözlər isə (təsirlik halda işlənən sözdən söhbət gedir) sintaksisdə vasitəsiz tamamlıq adlanır. Ancaq qaqauz dilinin sintaksisində vasitəsiz tamamlıq göstərilmədiyindən “dooru tamamnik” başlığı altında cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edir. Qeyd edək ki, qaqauz dilində də təsirlik hal şəkilçisini qəbul etmiş söz cümlədə xəbər ola bilmir, cümlə üzvü kimi yalnız tamamlıq vəzifəsində işlənir. Oğuz qrupuna daxil olan digər türk dilləri kimi qaqauz dilində də təsirlik halın iki forması var: müəyyən və qeyri-müəyyən təsirlik hal. Qrammatika kitablarında bu forma göstərilməsə də, nümunələrdə qeyri-müəyyən təsirlik hala rast gəlmək olur.

1. Müəyyən təsirlik hal -ı, -i, -u, -ü və -yı, -yi, -yu, -yü şəkilçiləri ilə yaranır, kimi? nəyi? sualına cavab verir: Ама Петри отурупду оймаа чекедилмиш ени текерләән башлыында *ойгурлары* (43, s.7). Авшам бекледи *оолуму* чак хорозлар (43, s.20). Дима ачты токатларын *капусуну* да теклиф етти *мусаафирлери* хем *карысыны* аула (39, s.6). Ал *рубаларыны* да кач батүнун йанына (39, s.42). Адээрим буну сана, Тезка,- о сыкты беним *аужуму* (39, s.48). Е оннар олмайайды ким йапажейды *ери, гөкү, йылдызлары, инсаннары* (37, s.233).

2. Qeyri-müəyyən təsirlik hal isə birincidən fərqli olaraq, heç bir şəkilçi qəbul etmir, daha doğrusu, şəkilçi sözdə görünməsə də, varlığını söz tərkibində qoruyub saxlayır. Bununla da təsirlik hal qeyri- müəyyən yiyəlik halla oxşarlıq təşkil edir: hər ikisində də sıfır morfem. Bu oxşarlığına görə o, adlıq hala bənzəyir. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, yiyəlik hal adlıq haldan özündən sonra mənsubiyyət şəkilçili sözü tələb etməsilə fərqlənir. Təsirlik halda isə bu xüsusiyyət yoxdur. O da adlıq hal kimi müstəqil işlənərək cümlə üzvü olur. Ancaq qeyri- müəyyən təsirlik hal adlıq haldan fərqlənir. Belə ki, qeyri- müəyyən təsirlik hala -ı şəkilçisi artırmaqla onu müəyyən təsirlik hala çevirmək mümkündür. Bundan başqa, həmin sözü cümlənin əvvəlinə gətirməklə və ya onun qarşısına o, bu işarə əvəzliyini artırmaqla

söz müəyyən təsirlik hala çevrilir. Qeyd edək ki, bu xüsusiyyət Azərbaycan dilində də mövcuddur və onu müəyyən təsirlik hala çevirmək mümkündür. Adlıq halda olan söz həm təsirli, həm də təsirsiz feillərlə əlaqədə olur, təsirlik hal isə təsirli feillərlə əlaqədə olur. Adlıq hal feili tabe edir, təsirlik hal isə feilə tabe olur. Sintaktik cəhətdən də fərq vardır: Adlıq hal mübtədə, təsirlik hal isə tamamlıq olur. Петри ойду биркач *ойгу* башлыкта (43, s.10). Бир гүн Кристо верди *изин* бичсин балтада саз да дииштирсин илкин өртүйү евдә (43, s.17). Беки дә кенди о пек ичмеер *су*, ама ким ондан *шаран* алэр, оннар шарабы суйлан йары ичерләр (37, 248). Сора Алёша чыкарды бир пионер *журналы* да узатты бана (37, s.190). Еу, çoban, bey örü, canavar kavraycek bir *kuzu* (47). Таşı sıкса *su* çıkaracak (46, s.223). Ummadık kütük *araba* devirir (46, s.224).

Qeyri-müəyyən təsirlik hal -ı şəkilçisi ilə işlənmədiyi üçün, yəni ilk baxışda şəkilçisiz işləndiyi üçün ona kimi? nəyi? sualı deyil, nə? sualı vermək lazımdır. Adlıq halın sualına oxşasa da, yuxarıdakı fərqliliyi nəzərə alaraq, onu nəyi? sualına çevirmək də mümkündür. Müəyyən təsirlik hal konkretlik və dəqiqlik bildirdiyi halda, qeyri-müəyyən təsirlik halda olan sözlər ümumi və qeyri- müəyyən obyekt bildirir: O her sabaa bir parçacık ekmek için *koçina* paklardı, *dam* kürüyärdı, *beygir* koşiydıdı (47). Ayır o *skemneleri* angıların altında yazılı tälä bukua sayılar okuşa (47). Bir padişah gitti *askerini* smotrit etmää (47).

Vasitəsiz tamamlıq - “dooru tamamnik” rolunda çıxış edən təsirlik hal cümlədə digər üzvlərə nisbətən feilə daha çox yaxınlaşır.

Qeyd: yiyəlik və təsirlik halın şəkilçiləri mənsubiyyət şəkilçiləri ilə omonimlik təşkil edir. Daha ətraflı ismin mənsubiyyət kateqoriyası bəhsində aydınlıq gətiriləcək. Sintaksisdə ismin təsirlik halı feillə əlaqəyə girərək idarə əlaqəsini yaradır.

Yerlik hal

İsmin yerlik halında işlənən sözlər və söz birləşmələri işin, hərəkətin icra olunduğu yeri, obyekt, əşyanın tutduğu sahəni, müəyyən bir xüsusiyyətin yerləşdiyi əşyanı, onun obyektini bildirir. Qaqauz dilində yerlik hal -da, -dä şəkilçisi ilə yanaşı, həmçinin -ta, -tä şəkilçisi ilə yaranır və neredə? nəənda? kimdə? suallarına cavab

verir. Bununla da o, Oğuz qrupu dillərindən daha çox türk dilinə yaxınlaşır. Qaqauz dilində şəkilçinin -da, -dä, -ta, -tä formasında olması sözün sonunun sait və ya samitlə bitməsindən asılıdır. Belə ki, sonu saitlə, həmçinin cingiltili samitlə bitən sözlərə -da, -dä şəkilçisi, sonu kar samitlə bitən sözlərə isə -ta, -tä şəkilçisi artırmaqla yerlik halı yaratmaq mümkündür: kırda, deredä, uzakta, diptä. *Йолда чоҗуклар аннардылар чок билинмедик ишлери* (43, s.5). Ертеси гүнү пазарды, да жужанын карысы отурурду *дернекта* (43, s.30). О гитарди алатлайрак *сокакта*, кимсейä селам вермейрәк (38, s.25). Гүндүз о ишлерди *кырда, топракта*, авшамнейин да йардым едәрды карысына (39, s.30).

Bu misallarda işlənmiş *йолда, дернекта, сокакта, кырда, топракта* sözləri məkan məzmununa malik olub, əşyanın, hərəkətin yerləşdiyi, baş verdiyi yeri bildirir və harada? Sualına cavab verir. Ани баш механик качырмыш аазындан, ани күйүмүздä бир *чорбажыда* бола пампа парчасы вар (39, s.18). *Дадусунда евдä* йыкадылар ыҗыраны да енидән бааладылар (37, s.189). Ий *бейгирдä* кимсей гезмеер, Куш кара гарга учмеер, Боз жанавар да халта етмеер (37, 103). Кухнä йанында дүйн силкәрди фычийы чевирерәк ону *елиндä*, ниҗä күчүк бир даулжуу чевирирсин (37, s.137). О школада үүредижжи *занаатында* чалышарды (39, s.3).

Yerlik halda olan sözlər harada, سوالına cavab verib, cümlədə zərflik olurlarsa, yuxarıdakı göstərilən nümunələrdə yerlik halda işlənən sözdə nədə, kimdə سوالına cavab verərək cümlənin tamamlığı olur.

Qaqauz dilində də yerlik hal cümlədə tamamlıq, zərflik və ismi xəbər ola bilər.

Bir *düüştä* Koroglu girgin düüşerak kırk bir yara kableder (47). Нәнда олсун о душман, *Ерлердä, суда, гөктä*, Бирдä *суйун дибиндä*, Бир кара сулүк йатмыш (37, s.183). Инек калкты куйрууну силкти да гитти коштурмаа *сокактарда*, ама бән калдым киатчыксыз (37, s.179). *Şatralarda* geç vakıdadan işidilirdi seslər (47). *Üүредижжи колхоздайды* (37, s.24). Еллери нашей са бааларды болундрукта, ама аклы кызгын *тарафындайды* (43, s.38). İnsanın ihtibarı yoktur, ihtibar *iştä* (46, s.220).

Feili xəbərli cümlələrdə iş və hərəkətin yerini bildirərək cümlə üzvü kimi zərflik (yer zərfliyi) rolunda, ismi xəbərli cümlələrdə, o cümlədən əşyanın nisbi yerini bildirdiyi cümlələrdə isə tamamlıq vəzifəsində çıxış edir.

Aaç tauk *düşündä* em görür (46, s.215). *Ambarda* sıçan aaç kalmas (46, s.215). *Daada* gezan kurda da çatacak ayıya da (46, s.217). İnsanın işi *Allahta* sevgildir (46, s.220). Alayor dädü barsaları, gider *deredä* yıkamaa (47). *Gökta* uçuner bir kuş, kanatları yayılı (46, s.226).

Yerlik halda olan isimlər ya əşyanın ya da hərəkətin olduğu yeri zamanını bildirir və bu baxımdan həmin sözlər cümlənin müxtəlif üzvü olur. Bəzən də -lıq şəkilçisindən sonra işlənərək ya zaman, ya da məkan məzmunu ifadə edir. *Samannıkta* iyneyi arama (46, s.223).

Yerlik halda olan sözlər xəbərlə əlaqəyə girərək idarə əlaqəsini yaradır. Bu dildə hal əvəzlənmələri zamanı digər hallar da yerlik halın yerində işlənə bilər: O *yılın* olduydu bir erken yaz (yiyəlik hal yerlik halın əvəzində). O gena baarmış inaan *içindän*. Çocuk ta başlamış baarmaa canavarın *içindän* (çıxışlıq hal yerlik halın əvəzində). Aman, *pazarı* ödeycäm (təsirlik hal yerlik halın əvəzində) (47).

Çıxışlıq hal

İsmin çıxışlıq halı iş, hal, hərəkət və hadisənin çıxış, başlanğıc nöqtəsini bildirir, subyektin hər hansı obyektədən uzaqlaşdığını göstərir. Qaqauz dilində ismin çıxışlıq halı 2 yerə ayrılır:

1) Məkan və zamanda baş verən; 2) Əşyanın hər hansı bir səbəbdən məkanından ayrılmasını bildiren çıxışlıq hal. Yerlik hal kimi çıxışlıq halın da şəkilçisi 2 formadadır: -dan, -dän, -tan, -tän. Sonu saitle və cingiltili samitle bitən sözlərə -dan, -dän, sonu kar samitle bitən sözlərə isə -tan, -tän şəkilçisi artırmaqla yaranır; -korku-dan, yol-dan, göz-dän, parmak-tan, iş-tan. До чо̇жук кайып, сыйырылды *саманнык үстүндän* (43, s.9). Ев сансын чекинмишти *сокактан* да сакланмышты ондан (37, s.158).

Çıxışlıq hal yalnız isimlərə deyil, həmçinin II və III növ təyini söz birləşmələrinə də (izafət tərkibləri) qoşularaq hərəkət və obyektin çıxış nöqtəsini bildirir. Дадү сыкы тутту бени *омузумдан* да гөтүрдү аул ичиндän порталара (37, s.162).

Çıxışlıq halda işlənən söz cümlədə əsasən tamamlıq, zərflik (yer zərfliyi) və ismi xəbər vəzifəsində çıxış etsə də, özündən sonra qoşma qəbul edərək zərfliyin müxtəlif məna növlərində də işlənə bilər. *Ўлендән сора гөтүрдүм бан ону берберә, кырктырдым, евдә да йыкадым* (37, s.178). *Куршуннарын бири Серержкадан бир хайлы йукарда живлады* (37, s.173). *Малинин масалларындан бән билирдим, не олдууну* (37, s.161). *Бираз вакыттан сора, йоргун, безбелли бошуна кемирмектән дәду койду питайы гери торбасына* (37, 193).

Tamamlıq vəzifəsində: *Gider canavar bük bayırdan da tukurlanayor, da patlamış, da kurtulmuş çocuktan canavar, çocuk ta ondan* (47). *Bir sevda anıtı ki örülmüş, taştan, tunçtan, ipektan* (47). *Islak yaamurdan korkmaz* (46, s.220).

Zərflik vəzifəsində: Qeyd etdiyimiz kimi, çıxışlıq hallı söz özündən sonra qoşmalarla işlənərək zərfliyin zaman və digər məna növlərini yaradır. *Мыса кызарды бу бакышлардан да буламады Жувап етмаа* (43, s.21). *Сиври каллы дииди дурсәйнан кафадарына ченесиннән гөстерди* (43, s.21). *Булут алтындан, пейдаланан гүндән фырларды дөметлан алтынны шафклар таазә чизилера* (43, s.21). *Пирин калкты йатактан да бакып бозарар дышары* (43, s.41). *Ванинин почта кийатларындан сора биз да Нинайлан узлаштык* (39, s.17).

Xəbər vəzifəsində:

Киатлар Москвадандыр (37, s.23).

Çıxışlıq halın bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri var:

1. Çıxışlıq hal sonra, qabaq, əvvəl sözləri ilə işlənərək zaman məzmunu bildirir.
2. Başqa, əlavə, qeyri qoşmaları ilə birgə fərqləndirici məna ifadə edir.
3. Bəzən şəkilçisiz işlənərək zahirən adlıq hala bənzəyir-daş ev
4. Çıxışlıq hal çıxış nöqtəsi deyil, isim haqqında məlumatı bildirir.
5. Səbəb bildirir.

Türk dilləri tarixində çıxışlıq hal nisbətən gənc hal hesab olunur. Türkoloqlar belə hesab edir ki, çıxışlıq hal digər hallara nisbətən sonrakı dövrdə yaranmışdır, bu səbəbdən də çıxışlıq hal məzmununu digər hallar ifadə etmişdir: *Git da götür*

recimendin *ştabına* skemneler (yönlük hal çıxışlıq halın əvəzində). Köroğlu erindən fırladı işidip Zaari için, kucakladı viziri, öptü ikisini də *gözlerini* (təsirlik hal çıxışlıq halın əvəzində). Yazıyı yazdım Pazartesi sabahı gazetelerin internet sayfaları *birbiri ardına* patlatıyordu haberleri. Şindi padişah sorayor o *çocaa* (yönlük hal çıxışlıq halın əvəzində) (47).

İsimplərin hallanması:

Adlıq: çocuk, yaprak

Yiyəlik: çocuun, yapraan

Yönlük: çocaa, yapraa

Təsirlik: çocuu, yapraa

Yerlik: çocukta, yaprakta

Çıxışlıq: çocuktan, yapraktan

Mənsubiyyət kateqoriyası. Mənsubiyyət kateqoriyası türk dillərinin spesifik xüsusiyyətlərindən biridir. Oğuz qrupu türk dillərinin yaxınlığı da ismin mənsubiyyət kateqoriyasında aydın şəkildə görünür.

Qeyd etdiyimiz kimi, mənsubiyyət kateqoriyası türk dillərinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri olub, ismə məxsus qrammatik kateqoriyadır, lakin formal olaraq, sifət, say, əvəzlik, məsdər, feli sifət də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilər. Deməli, ümumi şəkildə desək, mənsubiyyət kateqoriyası adlara məxsus qrammatik kateqoriyalardan biridir. İki söz arasında mənsubluq, sahiblik, aidiyyətlik kimi münasibətləri ifadə edən mənsubiyyət kateqoriyası sahib şəxslə mənsub əşya və ya subyektlə obyekt arasındakı atributiv əlaqəni bildirir. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş söz ismin yiyəlik halı ilə bağlı olan sahib şəxsdən, özü isə mənsub əşyadan ibarət olur. Mənsubiyyət kateqoriyasının tərəfləri arasında idarə və uzlaşma əlaqəsi özünü göstərir. İkinci tərəf əsas və aparıcı rola malik olur, çünki əsas anlayış II tərəfdə - mənsubiyyət şəkilçisi ilə ifadə olunmuş sözdə əksini tapır. Onun tələbinə görə I tərəf ismin yiyəlik halında idarə olunur. Yiyəlik hallı I tərəflə mənsubiyyət şəkilçili II tərəf uzlaşma əlaqəsinə girir. Mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş söz özündən əvvəl gəlmiş sözü tabe vəziyyətə salır, asılı sözə çevirir, onu idarə edir. Tabe edən sözün tələbinə görə tabe söz mütləq ismin yiyəlik halında olmalıdır.

Əgər I tərəf yiyəlik halında deyilsə, burada mənsubiyyət kateqoriyasından danışmaq olmaz. Burada elə bir möhkəm qanun yaranmışdır ki, mənsubiyyət şəkilçili söz ismin heç bir başqa halı ilə əlaqəyə girmir (1, s.1).

Azərbaycan dilində olduğu kimi qaqauz dilində də mənsubiyyət kateqoriyası əşyanın kimə və nəyə məxsus olduğunu bildirmək üçün işlədilir və aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə meydana çıxır.

Sonu saitle bitən sözlərdə:

Tək	Cəm
I ş. -m	-mız, -miz, -muz, -müz
II ş. -n	-nız, -niz, -nuz, nüz
III ş. -sı, -si, -su, -sü	-ları, -leri

Məsələn: *anam, anan, anası, anamız, ananız, anaları* (Azərbaycan dili); *карым* “*arvadım*”, *карын, карысы, карымыз, карыныз, карылары*; *аблам* “*böyük bacım*”, *аблан, абласы, абламыз, абланыз, аблалары* (qaqauz dili).

Sonu samitlə bitən sözlərdə:

Tək	Cəm
I ş. -ım, -im, -um, -üm	-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz
II ş. -ın, -in, -un, -ün	-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz
III ş. -ı, -i, -u, -ü	-ları, -leri, -narı, -neri

Məsələn: *kəndim, kəndin, kəndi, kəndimiz, kəndiniz, kəndləri* (Azərbaycan dili); *kardaşım, kardaşın, kardaşı, kardaşımız, kardaşınız, kardaşları* (qaqauz dili).

III şəxsin cəmində *-ları, -leri* şəkilçisi əvəzinə *-narı, -neri* şəkilçisi də işlənir. *Койуннары* чекилдилар гөлгеяа (43, s.535); *Гүннери* чыкты (43, s.557). Nəzərə çatdırım ki, “*-ları, -ləri*” şəkilçisi Azərbaycan dilində də bəzi sonor samitlərdən sonra gəldikdə tələffüzdə “*-narı, -neri*” formasına da düşə bilər. Məsələn; *oğlanları*-[*oğlannarı*], *çəmənləri*-[*çəmənnəri*].

Qaqauz dilində işlənən mənsubiyyət şəkilçiləri cüzi fərqləri nəzərə almasaq, eynilə Azərbaycan dilində də işlənir. Lakin qaqauz dilində Azərbaycan dili ilə müqayisədə bəzi fərqlər vardır ki, bu cəhətdən türk dili ilə uyğunluq təşkil edir. Məsələn, qaqauz dilində söz sonu kar samitlə bitərsə, ona saitle başlanan

mənsubiyyət şəkilçisi artırdıqda *kar* samit öz cingiltili qarşılığına keçir. “*кийат*” (kağız) sözündə olduğu kimi:

Tək	Cəm
I ş. <i>кийадым</i>	<i>кийадымыз</i>
II ş. <i>кийадын</i>	<i>кийадыңыз</i>
III ş. <i>кийады</i>	<i>кийатлары</i>

Göründüyü kimi, *кийат* sözü *kar* samitlə bitir, lakin ona saitlə başlanan mənsubiyyət şəkilçisi artırdıqda *t* səsi *d* qarşılığına keçir. Bu xüsusiyyəti türk dilində də görmək olar: *ağaç, sokak, kitap, corap* və s.

Tək	Cəm
I ş. <i>ağacım, sokağım</i>	<i>ağacımız, sokağımız</i>
II ş. <i>ağacın, sokağın</i>	<i>ağacınız, sokağınız</i>
III ş. <i>ağacı, sokağı</i>	<i>ağaçları, sokakları</i>

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, qaqauz dilində sonu *k* samiti ilə bitən isimlərə mənsubiyyət şəkilçisi artırdıqda *k* samiti düşür və sözün son saiti uzadılır, yəni sait qoşulaşır və mənsubiyyət şəkilçisi əlavə edilir (32, s.33). Məsələn, *йанак, балык, көпәк, сокак, кулак, билезик, чоҗук, үзүк* və bu tipli bir neçə sözü göstərmək olar.

Tək	Cəm
I ş. <i>йанаам, чоҗуум</i>	<i>йанаамыз, чоҗуумуз</i>
II ş. <i>йанаан, чоҗуун</i>	<i>йанааныз, чоҗуунуз</i>
III ş. <i>йанаа, чоҗуу</i>	<i>йанакланы, чоҗуклары</i>

Чоҗуум таа бүүк кызымдан (44, s.548); Падишаа йоллээр поштайлан кийат *чөҗүүнә* (32, s.32); Беним *күчүклүүмдә* евләр сазлан хем топраклан өртүлүйдүләр (32, s.56). Aalemin tauu kaz görünürmüş (46, s.215).

III şəxsin cəmində mənsubiyyət şəkilçisi samitlə başladığı üçün sözün son samiti düşür. Qeyd edək ki, bu hal türk dilində təkrar olunur. Lakin saithlərin uzanması bu dildə yazılışda deyil, yalnız tələffüzdə özünü göstərir. Belə ki, tələffüzdə *ğ* samitinin düşməsi ilə son sait uzadılır:

Tək	Cəm
-----	-----

I ş. <i>sokağım</i> [soka:m]	<i>sokağımız</i> [soka:mız]
II ş. <i>sokağın</i> [soka:n]	<i>sokağınız</i> [soka:nız]
III ş. <i>sokağı</i> [soka:]	<i>sokakları</i> [sokakları]

Türkmən dili isə tamamilə fərqlidir bu sahədə. Belə ki, sonu saitlə bitən sözlərə birinci və ikinci şəxs tək cəm mənsubiyyət şəkilçisi artırıqda türkmən dilinin qrammatikasına əsasən kökün son saiti uzanır; çaqa:, çaqa:n, çaqa:mız, çaqa:nqız, qeçi:n, qeçi:miz, ini:niz, ata:mız və s. Lakin ece, dayza, dayı, kaka kimi qohumluq bildirən terminlərə mənsubiyyət şəkilçisi artırıqda heç bir dəyişiklik baş vermir, söz sonu olduğu kimi qalır. Ece-miz, dayza-nız, kaka-m, dayı-n.

Qaqauz dilində bəzi isimlərdə üçüncü şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçisi sözün kökündə daşlaşmış formada qalmışdır. Belə sözləri N.K.Dmitriyev adların ikinci əsası adlandırmışdır: oolu (<oğul-u), boynu (<boyun-u), annı (<alın-ı), koynu (<koyun-u), aslı (<asıl-ı), aklı (<akıl-ı), burnu (<burun-u). Bu tipli, yəni mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən sözlərə yenidən mənsubiyyət şəkilçisi əlavə etdikdə, birinci və ikinci şəxsdə dəyişiklik baş verməsə də, üçüncü şəxsdə mənsubiyyətin saitlə bitən sözlərə qoşulan variantı işlənir (yəni s bitişdiricisindən istifadə olunur) (25, s.253). Bu sözlər yenidən mənsubiyyətə görə dəyişdiyi üçün ikiqat mənsubluq yaranır:

Tək	Cəm
I ş. <i>oolum, бойнум</i>	<i>oolumuz, бойнумуз</i>
II ş. <i>oolun, бойнун</i>	<i>oolunuz, бойнунуз</i>
III ş. <i>oolusu, бойнусу</i>	<i>oolusu, бойнулары</i>

Калжыба варды не йаздырсын *oolуна* кенди кахырлары ичин (32, s.24). Benim dādum hem babum tutardılar *aklılarında* nicə onnar gelmişlər Bulgariya tarafından bu yerlərə (35, s.54)

Yenə də yuxarıdakı qayda - sait qoşalaşması təkrar olunur. Belə ki, bu hala türk dilində də rast gəlmək olar. Ancaq türk dilində yalnız tələffüzdə ğ səsinin düşməsi ilə son sait səs uzanır: oğlum [oolum], qaqauz dilində isə bu hadisə yazıda da öz əksini tapır. Çox güman ki, bu hadisə qaqauz dilində ğ samitinin olmaması ilə əlaqədardır. Fikrimcə, ğ səsinin olmaması slavyan dillərinin təsiri ilə bağlıdır, o

dillərdə bu səs olmadığı üçün qaqauz əlifbasına da daxil edilməyib və nəticədə söz tərkibindəki ğ səsini səs uzanması, daha doğrusu sait qoşalaşması əvəz edib (hətta xalqın adında da bu özünü doğruldur). Diqqət yetirsək görürük ki, türk dilində də ğ səsi düşdükdə onu tələffüzdə saitin uzanması əvəzləyir.

Qaqauz dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində mənsubiyyət şəkilçisinin ixtisarına, işlənməməsinə rast gəlinmir, bunu bəzən – istisna hallarda yalnız I və II şəxsin cəmində görmək mümkündür: *Bizim gəlinlərimiz – bizim gəlinlər; Sizin arzularınız – sizin arzular*

Lakin bu hadisəni qaqauz dilinə aid etmək olmaz. Çünki burada bütün şəxslərdə (III şəxs istisna olmaqla) mənsubiyyət şəkilçisinin ixtisarına rast gəlmək olur: *Benim evlər; Bizim memleket; Senin kardeş; Sizin kızlar; Gel benim evə, -demiş,-bən gicəm iləri* (47). Bu xüsusiyyətinə görə, qaqauz dili Azərbaycan dilindən fərqlənsə də, türk dilinə çox yaxınlaşır: *Benim düşünce. Benim oğlanı gördün mü?*

Bəzən cümlə daxilində III şəxsə də mənsubiyyət şəkilçisinin ixtisarına rast gəlmək olur. Ancaq bu hadisə hal şəkilçisi ilə birgə işləndikdə baş verir, belə ki, adlıq halda olan sözdə III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ixtisar olunmur; *Битирдиләр едишәр-секизәр класс да чыктылар колхозун кырларна ишлемәә* (32, s.57); *Душлерни сергенә койма* (44, s.149); *Сунирлерни касма* (44, s.418). Kardaşı açmış gözləni. Kardaşı da çaarmış komuşularını, da yaptırmış kəndinə tabut (47).

Qaqauz dili bu xüsusiyyətinə görə Azərbaycan dilindən fərqlənsə də, türk dilinə çox yaxınlaşır. Xatırladaq ki, dilimizdə bəzi ikihecalı isimlər vardır ki, (alınma və milli isimlər) onlara mənsubiyyət şəkilçisi artırıdığında son hecasındakı sait düşür və söz fleksiyağa uğrayır: *ağıl,, alın, ağız, burun, qarın, boyun, sınıf, fəsil, şəkil, isim, fikir, cisim, rəsim.*

Tək	Cəm
I ş. <i>ağlın, alnım</i>	<i>ağlımız, alnımız</i>
II ş. <i>ağlın, alnın</i>	<i>ağlınız, alnınız</i>
III ş. <i>ağlı, alnı</i>	<i>ağılları, alınları</i>

Lakin bu hala qaqaуз dilində fərqli şəkillərdə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, bəzi sözlərdə bu qayda saxlanılmış, bəzi sözlər saitlərin qoşalaşması ilə dəyişmiş, bəziləri isə kökünə mənsubiyyət şəkilçisi artırılaraq daşlaşmış formada işlənir. Məsələn, *акыл, карын, gönül* sözlərində qayda eynilə saxlanılmış; *аклым, аклын, аклы, аклымыз, аклыңыз, акыллары*; *ааз* sözündə samitin düşməsi ilə sait qoşalaşmış; *аазым, аазын, аазы, аазымыз, аазыңыз, аазлары*; *бурну, бойну, сааби* kimi sözlərdə isə mənsubiyyət şəkilçisi sözün kökündə daşlaşmışdır; *бойнум, бойнун, бойнусу, бойнумуз, бойнунуз, бойнулары*.

Диш етиннән карны дólмаз (44, s.149); Беним *аклымдан* чыкмайжэк о гүн өлүнжә (44, s.56); *Gönlüm* dünle bugün arasında bir köprü kurmakta (47). Сусэр сансын су *аазына* алмыш (44, s.19); Бакмаа биркимсейин *аазына* (44, s.19); Ўжлендә Кудал алды *аазына* бир пүска саман (32, s.37); Буруштурэр *бурнусуну* (44, s.399); Евин *саабиси* истәрди ки, дүүн олсун (44, s.386).

Bir qisim ikihecalı sözlərdə isə son saitin düşməsi müşahidə olunmur: *фикир, сабур (səbir), өтүр*.

Тәк

I ş. фикирим, сабурум

II ş. фикирин, сабурун

III ş. фикири, сабуру

Сәм

фикиримиз, сабурумиз

фикириниз, сабурунuz

фикирлери, сабурлары

Фикириндә не вар? Не *фикириниз* вар? (44, s.497). *Сабуруну* кайбетмә, *сабурундан* чыкмә (44, s.389); Бән йарымә гүл демәм, гүлүн *өмүрү* ааз олур (44, s.355). Үртүкү кушун *өмүрү* аздыр (46, s.224). Kırmızı gülün *өмүрү* kısaydır (46, s.221).

Bu xüsusiyyətinə görə qaqaуз dili həm Azərbaycan, həm də türk dilindən fərqlənir. Həmçinin onu da deyək ki, bu dildə mənsubiyyət şəkilçisinin əvəzlənməsinə də rast gəlinir: Nəbayım bən babo, bilməm ne var banım içində? (47).

Qaqaуз dilində mənsubiyyət kateqoriyası digər türk dillərində olduğu kimi həm morfoloji, həm də morfoloji - sintaktik üsulla ifadə olunur:

1. Morfoloji üsul yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkilçilərlə formalaşır. Bu zaman sözdə yalnız mənsubiyyət şəkilçisi iştirak edir; lafım, karın, dilimiz, fikiriniz və s.
2. Mənsubiyyətin morfoloji - sintaktik üsulla ifadəsi zamanı isə mənsub əşya ilə yanaşı, həm də sahib şəxs iştirak edir. Sahib şəxs qismində şəxs əvəzliləri çıxış edir; benim kiyadım, senin kızın, onun karısı, bizim vatanımız, sizin annınız, onların akılları və s. (13, s.15-16)

Xəbərlik kateqoriyası. Xəbərlik kateqoriyası yalnız isimləri deyil, digər nitq hissələrini də əhatə edir. İsimlər cümlədə xəbər vəzifəsini daşımaq üçün xəbərlik şəkilçisini qəbul edərək dəyişir. Xəbərlik şəkilçiləri cümlənin əsas hökmünü ifadə edir. Bu şəkilçilər olmasa, cümlə bitməz və fikir tamamlanmaz. Həmçinin xəbərlik şəkilçiləri mübtədə və xəbəri bir-birinə bağlayır, onlar arasında uzlaşma əlaqəsi yaradır. Türkoloji ədəbiyyatlarda, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində xəbərlik kateqoriyası geniş mübahisə meydanına çevrilmişdir. Bəziləri şəxs, bəziləri isə bu kateqoriyanı xəbərlik kateqoriyası adlandırmışdı. M.Hüseynzadə kateqoriyanı xəbərlik, şəkilçisini isə xəbərlik şəkilçiləri, feillərdə isə şəxs şəkilçisi, kateqoriyanı şəxs kateqoriyası olduğunu qeyd edir (7, s.66).

Xəbərlik kateqoriyası daha çox sintaksisə aiddir. Belə ki, isimlər bu şəkilçiləri qəbul etməklə yalnız cümlə üzvü kimi dəyişir. Əgər isimlər müstəqil şəkildə mübtədə, tamamlıq, zərflük, təyin ola bilirsə, bunu xəbərə aid etmək olmaz. Onlar yalnız xəbərlik şəkilçiləri vasitəsilə xəbər ola bilər. Deməli, isim yalnız sintaktik rolunu dəyişir, morfoloji cəhətdən isim olaraq qalır. Hər şəxsə görə dəyişən xəbərlik şəkilçiləri cümlədə hökmün şəxsə münasibətini bildirir, yəni feili xəbər kimi hərəkət bildirmir. Xəbərlik şəkilçilərinin mənşəyi ilə bağlı türkologiyada müxtəlif fikirlər var (11, s.297):

- 1) A.P.Posulevski onun mənşəyini mənsubiyyət şəkilçiləri ilə
- 2) A.N.Kononov, E.V.Sevortyan və digərləri bu şəkilçilərin bir qismini mənsubiyyət, bir qismini isə şəxs əvəzliləri ilə
- 3) R.S.Ramstedt, N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, M.Hüseynzadə, Z.Budaqova və digərləri şəxs əvəzliləri ilə bağlayırlar.

Xəbərlik şəkilçilərinin şəxs əvəzliliklərindən yaranması özünü daha çox doğruldu. Bunu yazılı abidələr də təsdiqləyir: türk mən= türkəm (D.L.T). Zaman keçdikcə “mən//ben” əvəzliyindən -am, -əm, “sən” əvəzliyindən -sən, -sin, “biz”dən -iz, “siz”dən -siniz şəkilçiləri formalaşmışdır. III şəxsin təkinin morfoloji göstəricisi olan -dır, -dir, -dur, -dür şəkilçisinin yaranma mənşəyi isə bir az fərqlidir. Tədqiqatçılar onu “durur//turur” feili ilə bağlayırlar. Bu haqda M.Kaşğari də öz əsərində qeyd edir: “Turur: bu, müzare feldir, keçmiş zamansız və məsdərsiz işlənir, mənası odur deməkdir... ol taş turur sözündə olduğu kimi, “o daşdır” deməkdir... Turur keçmiş zamanı və məsdəri olmayan müstəqbəl bir feldir. Bu söz bir şeyin adı çəkilən anda bir yerdə durduğunu və bulunduğunu bildirir. “ol əvdə turur” deyilir ki, o, bu an evdədir, evdə var deməkdir...(II, 36; III, 177)

Qaqauz dilində də xəbərlik kateqoriyasını görmək mümkündür. Düzdür, bu dildə xəbərlik şəkilçiləri müəyyən fonetik dəyişmələrlə Azərbaycan dilinin xəbərlik şəkilçilərindən fərqlənir, ancaq struktur baxımından demək olar ki, eynidir. Yalnız III şəxsin təkinin morfoloji göstəricisi olan -dır, -dir, -dur, -dür// -tır, -tir, -tur, -tür şəkilçisi isimlərdə deyil, digər nitq hissələrində özünü göstərir.

Tək	Cəm
-am, -əm; -(y)ım, -(y)im, -(y)um, -(y)üm;	-(y)ız, -(y)iz, -(y)uz, -(y)üz
-san,-sən; -(y)sın, -(y)sin, -(y)sun, -(y)sün;	-(y)sınız, -(y)siniz, -(y)sunuz, -(y)sünüz
-dır, -dir, -dur, -dür; “-----”	-lar, -lər; -lar, -lər

Bu dilin tədqiqatçılarından biri olan Pokrovskaya kateqoriyanı həm morfoloji, həm də sintaktik kateqoriya hesab edir. Qeyd edir ki, isim, sifət, say və əvəzliliklər də xəbər ola bilər (33, s.151-152).

Xəbərlik şəkilçiləri vurğu qəbul etmir. Onlar sözlərə qoşularaq indiki və keçmiş (şühudi və nəqli) zamanı da ifadə edə bilər. İndiki zaman:

Azərbaycan dilində:

Tək	Cəm
I ş. şəkili-yəm	şəkili-yik
II ş. şəkili-sən	şəkili-siniz
III ş. şəkili-dir	şəkili-dirlər

Qaqauz dilində:

I ş. Gagauz-um	gagauz-uz
II ş. Gagauz-sun	gagauz-sunuz
III ş. Gagauz (-dur)	gagauz (-dur)lar

Qeyd edək ki, qaqauz dilində xəbərlik şəkilçisi artırıldığı zaman “var” sözündən də istifadə edilir (33, s.101-103).

Tək	Cəm
I ş. gagauz varım	gagauz varız
II ş. gagauz varsın	gagauz varsınız
III ş. gagauz var (-dır)	gagauz var (-dır)lar

Göründüyü kimi, şəkilçilər eynidir. Burada fərqlilik II şəxsin tək və cəmində y bitişdiricisinin iştirakıdır. Həmişə 2 sait arasına artırılan y bitişdiricisi burada sait və samit arasına əlavə olunub- üüreniciysin.

Şühudi keçmiş zamanı ifadə edən isimlər isə -dı, -di, -du, -dü//-tı, -ti, -tu, -tü keçmiş zaman və xəbərlik şəkilçisi ilə yaranır (33, s.155).

Tək	Cəm
I ş. işçi-ydi-m; uşak-tı-m	işçi-ydi-k; uşak-tı-k
II ş. işçi-ydi-n; uşak-tı-n	işçi-ydi-niz; uşak-tı-nız
III ş. işçi-ydi; uşak-tı	işçi-ydi-lər; uşak-tı-lar

Aaçtım-doyurdu, susuzdum-suladı, yırtıktım-yamadı, çıplaktım-giydirdi, küçüktüm -büüttü, beni evletti (türkü).

Xəbərlik göstəricilərinə diqqət etsək, indiki zamanda olan xəbərlə keçmiş zamanda olan xəbərin şəkilçilərində fərqliliyin olduğunu görürük. Belə ki, I şəxsin cəmində işlənən -ız, -iz, -uz, üz şəkilçisi keçmiş zaman göstəricisi ilə bərabər işləndikdə -k, -sınız şəkilçisi isə -nız şəkilçisi ilə əvəz olunur. Bu hal nəqli keçmiş zamanda da təkrarlanacaq. İsimlərin nəqli keçmiş zamanla birlikdə işlənən xəbərlik kateqoriyası isə -miş, -miş, -muş, -müş və xəbərlik şəkilçiləri ilə formalaşır. Ancaq nəqli keçmiş zaman xəbərlik formasında olan isimlər şühudi keçmiş zaman xəbərlik göstəricisini qəbul etmiş isimdən fərqlənir. Belə ki, nəqli keçmiş zamanda

olan isimlər məqamına görə cümlədə indiki zamanı da bildirə bilər: uşak-miş. Qeyd edək ki, bu hala Azərbaycan dilində çox az hallarda rast gəlinir.

Tək

Cəm

I ş. bağban-miş-am; satıcı-ymış-ım

bağban-miş-ıq; satıcı-ymış-ıq

II ş. bağban-miş-san; satıcı-ymış-ın

bağban-miş-sınız; satıcı-ymış-ınız

III ş. bağban-miş; satıcı-ymış

bağban-miş-lar; satıcı-ymış-lar

Xəbərlilik kateqoriyasının inkarı Azərbaycan dilində “deyil”, qaqauz dilində isə “diil” (değil) inkarlıq göstəricisi ilə yaranır (33, s.153). “diil” hissəciyi işləndiyi yerinə görə, yəni isimdən əvvəl işlənməklə qaqauz dilini digər türk dillərindən fərqləndirir.

Tək

Cəm

I ş. tələbə deyil-əm; diil-im uşak

tələbə deyil-ik; diil-iz uşak

II ş. tələbə deyil-sən; diil-sin uşak

tələbə deyil-siniz; diil-siniz

III ş. tələbə deyil-dir; diil uşak

tələbə deyil-dirlər; diil uşak

Qaqauz dilində əgər isim inkarlıq göstəricisi “diil” ilə birgə işlənibsə, o zaman keçmiş zaman şəkilçiləri “diil” hissəciyinə artırılır.

Tək

Cəm

I ş. diil-miş-im uşak

diil-miş-iz

II ş. diil-miş-sin

diil-miş-siniz

III ş. diil-miş

diil-miş

O sa *diilmış* sarı altın, O sa - bir sarı yılan (türkü). Bən senin yanında bir *uşakım*. Çalgıcılar kavi *insannar*. Benim anam - *kır-bayır*, Benim bobam - *kara yer* (35, s.16). O bir gözəl yapıda zabun *insancıktı*. O zengin adam benim *dayımdı*. Şindi bən onun *dünürçüsüyüm*. O benim *şingerä* (35, s.17)

Nəticə

Azərbaycan və qaqauz dillərində isimlərin müqayisəli araşdırılması ilə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

1. Eyni türk dil qrupuna daxil olmalarına baxmayaraq, Azərbaycan və qaqauz dilləri arasında uyğunluqlarla yanaşı, kifayət qədər fərqlər də mövcuddur. İsimləri mənə növlərinə ayırarkən kiçik fərqləri nəzərə almasaq, demək olar ki,

qruplaşdırma baxımından fərq yoxdur. Meydana çıxan fərqlərin əksəriyyətinin sözlərin fonetik tərkibində olduğu aydın görünür. Qaqauz dilinin lüğət tərkibində slavyan mənşəli sözlər üstün olduğundan burada Azərbaycan dilində işlənməyən və türk dilləri üçün yad olan sözlərə də rast gəlinir.

2. Qaqauz dilindəki isimləri quruluş baxımından ayırarkən şəkilçilərdə bəzi fərqlərin olduğu meydana çıxır. Elə sözlər vardır ki, Azərbaycan dili üçün sadə sayılsa da, qaqauz dilində asanlıqla kök və şəkilçiyə ayrılır. Və ya əksinə, Azərbaycan dilində düzəltmə və mürəkkəb olan sözlər bu dildə sadə söz kimi izah edilir.

3. Qaqauz dilində də cins anlayışının ifadəsi əsasən digər türk dillərində olduğu kimidir. Ancaq bundan başqa, bu anlayış digər türk dillərində olmayan -ka şəkilçisi ilə də formalaşa bilir ki, bu da yenə slavyan dillərinin təsiri ilə izah olunur: qaqauzka, baldızka.

4. Kəmiyyət kateqoriyasının göstəriciləri Azərbaycan və qaqauz dillərində eynidir. Burada fərq yalnız fonetik fərqlər nəzərə çarpır. Ancaq qaqauz dilində “-lar, -lər” kəmiyyət göstəricisi bəzi hallarda Azərbaycan dilindəki “-gil” şəkilçisinin qarşılığında da işlənə bilir ki, bu cəhətdən qaqauz dili türk dilinə yaxınlaşır: *teyzemler-xalamgil*

5. Uzun illər boyu qeyri-türk mənşəli dillərin təsiri altında qalan qaqauz dilində hal kateqoriyası daha çox fərqli xüsusiyyətlər qazanmışdır. Məsələn, bu dildə yiyəlik və təsirlik hallarında *hara* sualı işlənmir. Bu hallar müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kimi formalara ayrılmamışdır. Azərbaycan dilində *hara* sualına cavab verən isimlər bu dildə *nə* sualına cavab verir. Qaqauz dilində hal əvəzlənmələri indi də fəal şəkildə işlənməkdədir. Həmçinin bu dildə söz sonu *k, q* samiti ilə bitdikdə yönlük və təsirlik hal şəkilçiləri bir-birindən fərqlənir.

6. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, qaqauz dilində isimlər ikiqat mənsubiyyətə görə dəyişə bilirlər. Bu hala müasir Azərbaycan dilində rast gəlinməsə də qaqauz dilində fəallığını hələ də qoruyub saxlamaqdadır.

7. Xəbərlik kateqoriyasının göstəriciləri Azərbaycan dili ilə müqayisədə daha çox türk dilinə yaxınlaşır. Burada *idi*, *imiş* hissəcikləri xəbərlik şəkilçiləri ilə birlikdə işlənərək müəyyən zaman anlayışını ifadə edir.

Qaqauz dili türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olsa da, bu qrupa aid edilən türk dillərindən müəyyən qədər fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Biz tədqiqatda həmin bu fərqlərin yalnız bir qismini göstərə bildik. Fərqlənmələr nəinki isimlərdə, həmçinin bütünlüklə fonetika, morfologiya və sintaksisdə özünü göstərir. Ona görə də qaqauz dilinin geniş miqyasda öz araşdırıcılarına ehtiyacı var.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar. Bakı: ADU, 1985, 80 səh.
2. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 245 səh.

3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: Maarif, 1961, 191 səh.
4. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: Maarif, 1972, 307 səh.
5. Əzizov E. Oğuz qrupu türk dillərinin ümumi və fərqli xüsusiyyətləri haqqında. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2012, N-2, səh.5-7
6. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilində sözlərin strukturu və formaları. Bakı: Maarif, 1985
7. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya, III hissə. Bakı: Maarif, 2007, 279 səh.
8. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə. Bakı: Nurlan, 2007, 279 səh.
9. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə. Bakı: Nurlan, 2007, 351 səh.
10. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. Morfolojiya, III hissə. Bakı: Maarif, 2010, 510 səh.
11. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. I cild. Bakı: Maarif, 1980, 510 səh.
12. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. II cild. Bakı: Maarif, 1980, 444 səh.
13. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Morfolojiya. I cild. Bakı: Maarif, 1986, 134 səh.
14. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Sintaksis. II cild. Bakı: Elm, 1986, 134 səh.
15. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. Bakı: Maarif, 2000, 374 səh.
16. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 457 səh.
17. Yoloğlu G. Qaqouzlar. Bakı, 1996, 96 səh.
18. Yunusov A. Oğuz qrupu türk dillərində qohumluq terminləri. Bakı, 2008.
19. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 345 səh.

20. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı: MBM, 2008, 354 səh.

Rus dilində

21. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1969, 230 стр.

22. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва, 1979, 252 стр.

23. Виноградов В. В. Современный русский язык. Морфология. Издательство Московского Университета, 1952, 518 стр.

24. Джафаров М.М, Гусейнова Ф. Ю. Русский язык. Издательство БГУ, 2012, 275 стр.

25. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962, 273 стр.

26. Дмитриев Н.К. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Москва, 1965.

27. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. Москва-Ленинград, издательство Академии Наук СССР, 1941, 354 səh.

28. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград, 1956, 382 стр.

29. Кононов А.Н. Тюркологический сборник. Москва, 1970, 221-230 стр.

30. Кононов А.Н. Очерк изучения турецкого языка. Москва, 1976, 210-221 стр.

31. Покровская А.А. Гагаузский язык. Языки народов СССР. Москва, 1966, 112-138 стр..

32. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и Морфология. Москва, издательство «Наука», 1964, 297 стр.

33. Покровская Л.А. Синтаксис гагаузского языка в сравнительном освещении. Москва, издательство «Наука», 1978, 202 стр.

34. Покровская Л.А. Современный гагаузский язык (курс лекций). Комрат, 1997, 189 стр.

35. Покровская Л.А. Синтаксис современного гагаузского языка (предложение). Санкт-Петербург-Комрат, 1999, 83 стр.
36. Серебренников В. Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, издательство «Маариф», 1979, 94 стр.

Digər dillərdə

37. Бабоглу Н. Гагауз дили (7-8-жи класслар ичин). Кишинев, 1962, 253 стр.
38. Булгар С. Тракалы өкүз. Арий святченко, 1990, 95 səh.
39. Дерменжи М. Каршылашмаклар. Одеса, «Маяк», 2002, 95 səh.
40. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. İstanbul, 1993, 384 səh.
41. Gagavuz Türkçesi Araştırmaları. Bilgi Şöleni. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2010, 252 səh.
42. Хэзирки заман туркмен дили. Ашгабат, 1960, 208 сах.
43. Куйумжу М. Томсуз тарлада йабан гүллери. Кишинев. НУПЕРИОН, 1991, 92 səh.
44. Гагаузско-русско-молдавский словарь. Москва, издательство «Советская энциклопедия», 1973, 664 стр.
45. Грамматика туркменского языка. Ашхабат, 1970, 95 стр.
46. Türk dilleri edebiyatları antolojisi. XII cild. Romanya ve Gagavuz. Ankara, Kültür bakanlığı, 1999, 540 səh.
- İnternet resursları:
47. [http// www.ana sözü.com](http://www.ana_sözü.com)
48. [http// www. google.az](http://www.google.az)

Халафова Сахиба Ариф к.
Магистрант Филологического
факультета БГУ

РЕЗЮМЕ

В результате сравнительного исследования существительных на азербайджанском и гагаузском языках были определены общие и отличительные свойства этих языков. Несмотря на то что, они входят в одну группу тюркских языков, было указано достаточно различий между этими языками. Здесь проведены разные деления, были затронуты их виды по значению и структуре, группированы грамматические категории существительных и анализированы в сравнительной форме. В связи с этим были приведены цитаты из разных источников, отмечены высказанные мысли. Несмотря на то, что в основном сравнительно изучены существительные на азербайджанском и гагаузском языках, а также были приведены сравнения с другими тюркскими языками, входящие в огузскую группу.

Khalafova Sahiba Arif
The master of the Philology
department of BSU

SUMMARY

A comparative study of nouns in Azerbaijani and Gagauz were identified common and distinctive features of these languages. Despite the fact that they belong to the same group of Turkic languages mentioned are enough differences between the two languages. It held different division have been affected by the value of their types and structure, the grammatical categories of nouns are grouped and analyzed in a comparative manner. In this regard were given quotes from various sources, marked suggested. Despite the fact that most of comparatively studied nouns in Azerbaijani and Gagauz languages, and have been given a comparison with other Turkic languages included in the Turkic group.